This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ समारब्धेति। समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कारणी
भूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निरूढानव्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः। अ
व्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः इदं च येन संबंधेन येन रूपेण च
साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक[redacted]साध्याभावस्य प्रवेशमादाय। अन्य
था तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः। अव्याप्य
वृत्तिसाध्यकेप्याकाशादि हेतौ अव्याप्त्यभावादाह सद्धेताविति। वृत्तिमद्धेताविति
र्थः। न च कपिसंयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ वृत्तिमद्धेतावपि नाव्याप्तिरिति
वाच्यं। अव्याप्यवृत्तिसाध्यक इत्यस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तद्व्या[redacted]प्य
वृत्तिसाध्यकमधिकरणं तत्र सति हेतावित्यर्थस्य सुवचत्वात् नैष दोषः। ननु साध्य
वद्भिन्नो यः साध्याभाववानित्यस्मिन्नर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यव

१

Acc. NO. 292. M-1529
Title - शिरोमणि टीका.
Author - जगदीश.
Date - ?
Subject - न्याय.
folio - 72.
Xerox - 142.

Checked 2012

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1529
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न

द्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् न चावृत्तित्वे समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्
साध्याभाववत् [illegible] प्यान्वयनिवेशान्नैयर्थ्यमिति वाच्यं। तथापि
साध्यवद्भिन्नत्वस्य हेतोरमनुबन्धः संबन्धी तदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे न साध्याभावपदवै
यर्थ्यं प्रौढ्यस्यात् अतः सप्तमीतत्पुरुषसमासं समर्थयाञ्चक्रे साध्यवद्भिन्न इति
तथा च साध्यवद्भिन्नस्यावृत्तावनन्वयात् [illegible] सन्निवेशेन वैयर्थ्यं साध्याभाववत्सा
ध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्व व्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः साध्यवद्भि
न्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति धूमादेः सत्त्वादसंभवो व्याप्तिर्वा स्यात् [illegible]
न च कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमाश्रित्यैव ल
क्षणमिदं कार्यं तथा च साध्यवद्भिन्नयोरभावस्तद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे सा
ध्यपदं व्यर्थमिति वाच्यं। प्रतियोगितासंसर्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

नत्वभावस्यापि इति तदेव र्थ्यसांकर्य्यं न वंक्तानवकाशात् । वस्तुतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
साध्यवद्भेदे न वर्त्तते यः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयोऽभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः तथा
च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगिताव
च्छेदकीभूतसमवायादिसंबंधेन वह्न्यादिमतोऽन्यस्मिन् पर्वतादौ वर्तते यः समवायाद्यवच्छिन्न
वह्न्याद्यभावः तद्वृत्तिधूमादेः सात्त्वादव्याप्तिः इदं तद्बोध्ये ते स्तद्रूपार्त्तमिति न व्याः । केचित्तु व्याप्य
वत्त्वादिविरुद्धधर्माध्यासात् संयोगाद्यभावस्येव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न
तु गगनाद्यभावस्यापि [illegible] ति धूमादेः
सत्वादव्याप्तिरतः साध्यपदं [illegible] तन्मते गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वसामानाधिकरण्यं
न तु द्रव्ये गगनाभावे तथात्वमिति प्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वसामानाधिकरण्य
तदभावयोर्विरुद्धधर्मयोः समावेशात् इति दिक् । न च घटत्वघटान्यासंयोगान्यतराभा
ववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य गगनादिसंयोगाभावस्य साध्या

२

3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावस्याधिकरणेगगनत्वहेतोः सत्त्वादिति वाच्यं अभावाभावस्यातिरिक्तत्वामे एवं तल्लक्षणाकरणादि
ति भावः। भिन्नत्वरीतिद्रव्यत्ववन्निष्ठसंयोगाभाववतो भिन्नत्वइत्यर्थः मानाभावादिति। तथा च
अ३ सैव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः अव्याप्तेरिति। न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभा
त्यकेवलान्वयित्वादसंभव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यं। वह्निमान् गगनादित्यत्राव्यत्तिहे
तौ तल्लक्षणसंभवात् तस्यापि सद्धेतुतायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः साध्यपदस्य सिद्धि
कर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यस्य पर्यवसितत्वा
र्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव लक्षणसंभ[illegible]दिसाद[illegible]
कथं न मिसपिवदेति ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिताकाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यदि साध्याभावस्य साकल्यं विशेषणं तदा वह्निमान् धूमा
दित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षावृत्ति
रूप त्वावच्छिन्नाभावस्य वासाध्यप्रतियोगिताकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रारा.टी.जग.
३

साध्याभाववद्वृत्तीति। तथाच साकल्यं न साध्याभावे विशेषणं अतो नाप्रसिद्धिरिति भावः केचित्तु न
नु साध्य धूमवान्वह्नेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्ति किंचित्तदभावप्रति
योगित्वाद्वह्नेरत आह साध्याभाववद्वृत्तीत्याहुः नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गतमहा
नसादौ वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्ति अतो व्याप्तितादवस्थ्यमत आह साध्ये
ति। तथा च सपक्षो महानसादिर्न स च न साध्यस्याभाववानिति स दोषः प्रांचस्तु व्यभिचारिण्यतिव्या
प्तिवारणार्थं साध्याभाववतीति यावत्त्वविशेषणोदत्त एव साध्यवावत्व [illegible]
[illegible] साध्याभाववत्त्वेन साकल्यं प्राक् प्रयोजयंति साकल्यमित्यादिने [illegible]
तन्मते साध्याभाववतीति साकल्यानुक्तावप्यति व्याप्ते परिष्कृतये न साध्ये साकल्यस्य प्रथमतः सा
र्थक्यसंभवात् अन्यथा गगनादेर्नित्यधर्मवान् द्रव्यत्वादेः पटत्वादिलक्षणे न साध्यव्यत्य
भाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगि निद्रव्यत्वादावतिप्रसंगादिति ध्येयं इत्थं च प्रथमतः सा
ध्ये साकल्यनिवेशे पोपादाने गुणत्वादेरपि संग्रहात् तदभाववान् न गुणादिः किंतु गगन

द्विसा ३

3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मात्रमेव तत्र हेतोर्वृत्तित्वाभावात् व्याप्तिः ननु साध्यवत्पादिलाघवाघटन्यप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्याभावव
सत्त्वादसंभवः किंच सकलपदोत्तरलाभात् सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोऽनुपस्थापनात् तेन सकलं सु
कलपदस्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यतः साध्याभाववेति। तथा च साध्याभाववत्त्वे च साकल्यं देयं न तु सा
ध्येऽपीति भावः साध्याभाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्ये
स्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावस्य विवक्षायाः फलमाह नवेति। एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्यो
व्यभिचारित्वे स्यात् स्यात् इत्याशयेन नानेत्युक्तं अव्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादिसाध्यविरहे यद्यप्यत = कपिसंयोगी कपिवि
ते त्वभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैवानवरादिकरणापद्दस्व्यापकताहतावच्छेदकत्वाप्तिः सम्भवति तथा
पि यथा स्वतमल्पस्यापि न तत्र व्याप्तिरिति ज्ञापयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः व्यभिचारिणीति। कपिसंयो
साध्यकस्सर्थः अव्यावृत्त्य इति। साध्याभावे हेत्वभावे चेत्सर्थः अन्यसाध्याभावे
गहेतुके तद्वृक्षत्वादि साध्यकस्सर्थः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं तेन धूमसाध्यकघटाभाव
प्रतियोगिवैयधिकरण्येऽपि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिनो नाव्याप्तिः लक्षणमिदमधिकरणभेदेनाभावभेद
वतोऽप्यपः पिण्डादेः कालिकादिसंबन्धेन धूमादिमत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणघादि
मालंब्य हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरण
तं वाच्यं तेनायमात्माज्ञानं नादि साध्याभाववत्तो घटादेः विषयतया हेत्वभाव प्रतियोगिनश्चेत्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५०२।ग: अनुमान २

नावच्छिन्नलक्षणमिदमधिकरणभेदेन प्रत्याभेदमालंब्य तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यादौ निरुक्तप्रतियोगिव्यधि
करणगुणादानिष्ठसाध्याभाववत्त्वेपि एतद्वृक्ष [illegible] न दोषः। [illegible] नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य ल
साध्याभावाधिकरणत्वव्यापकप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वभाव
वच्छिन्नाधिकरणतावृत्तित्वमित्यत्र तस्य तात्पर्यं हेत्वभावो वाप्यसति नासाध्याभावपरिग्रहः तेन विशिष्टसत्ताभावानुज्ञाने
[illegible] अपि शब्दादेव हेत्वभावस्यताभसंभवात् त
बो१ [illegible]
थापित्तप्रतियोगित्वं [illegible] तत्सत्त्वेन निर्दिष्टहेत्वभावपरामर्शात् सत्त्वात् हेत्वभावप्रतियोगि [illegible] घटकूत
स्यादितीदमपि ध्यानं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकतावद्घटकूत
स्यादितीदमपि [illegible] कालिकसंबंधेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नकाद्यादेः संयोगसंबंधे
संबंधेनावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभार्थं तेन वह्न्यादौ [illegible] हेतुतावच्छेदकरूपेणेति हेतुतावच्छेदकसंबं
नसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। तत्प्रतियोगित्वं च हेत्वभावप्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेणेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
ध्वंसप्रतियोगिध्वंसेन [illegible] साध्याभाववत्त्वात् [illegible] वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन नच ति२
ने प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकसंबंधावच्छिन्न [illegible] भावस्य प्रतियोगित्वेपि [illegible] तस्य नाव्याप्तिः नच संबं
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य [illegible] हेतुतावच्छेदकसंबं
हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्ये [illegible] वह्निर्धूमत्वव्याप्यवानिर्वह्नित्वादि सादौव [illegible]
ध्येन प्रतियोगित्वविवक्षावश्यं इति वाच्यं। तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् [illegible] ८

५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दमादावैव लक्षणसंभवेन निर्धूमत्वव्याप्ये साध्युत्तरग्रंथवक्ष्यमाणव्याप्तिलक्षणापत्तेरिति ध्येयं। हेत्वधिकरणे प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह। तेन द्रव्यत्वादाविति। अन्यथा साध्याभाववति
गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। अत्र द्रव्यत्व
स्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः [illegible] विवक्षयाप्यप्रतिकारादादिपदं तेन गुणत्वादिसाध्य
स्य परिग्रहः। द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयं। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षा
फलमाह न वेति सत्तादाविति [illegible] साध्य [illegible] उपपद्यते यत्रैव व्यभिचारमिति। तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वा
दित्यादावव्याप्तिः सकलसाध्याप्रसिद्धेरिति सर्वः। नन्वितोऽपि स्वरसात् साध्यसामान्ययोरेव यन्निवेशितत्वात् भाव८
साध्ये साकल्यं न देयमेवेत्यत आह विपक्षो वेति यत्रैव व्यभिचारे वा साध्यसामान्य [illegible] नावर्तीति तत्र [illegible] नो
व्यक्तिधर्मेऽनुगमनान्यत्वादि सादावव्याप्तिः साध्याभाववतः साकल्याप्रसिद्धेरिति सर्वः। ननु साध्यविशे
देन व्याप्तेर्भेदात् यत्रैव व्यभिचार एव [illegible] विपक्षः। तत्र सत्त्वलक्षणे साध्याभाववति साकल्यविशेषणं न देयं
मतो दोषान्तरमाह निर्धूमत्वव्याप्य इति निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैव व्यभिचारविषयेन गतार्थता
[illegible] साध्यव्यापि [illegible] दः स्वेत्यादिना साध्यत्वेनस्य अभावस्य व्यभि
चारादसंग्रहो न दोषाय सत्तमुक्त तत्त्वेन साध्य इति निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः। ग त [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्या.टी.जो.
५

तथा च हेतुत्वाभावस्य महानसादिवृत्तेर्व्याप्यत्वनीत्या येन साध्याभाववत्त्वं तदन्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वादव्याप्तिरिति भा
वः निरूपकप्रतियोगिभेदे व्यधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसिद्धतापत्त्या च वृत्त्यनिरूपकप्रतियोगिभेदे व्यधिकर
ण्यावच्छिन्नवद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वतत्त्वपर्यन्ताव्याप्तिरित्युक्तौ तु न दोष इति ध्येयं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्यस्य (त्व३
धूमादिमत्यां निम्नत्वादव्याप्तिरत आह अन्यत्वेति तथा च साध्यवत्पदेन निरूढलक्षणयोपस्थापितस्य साध्य
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यपदार्थैकदेशेऽन्वये तादात्म्येनाव्वयात् साध्य
वति च साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदासत्त्वान्नाव्याप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ द्र
व्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः तद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहृतान्य
[illegible] प्रकारेण [illegible] तद्धर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह नहीति तथा च तादृशव्युत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे घटप्र
तियोगिकभेदसत्त्वा[illegible]नीलो घटो घटान्य इति व्यवहारः स्यादिति भावः अत्र द्रव्यं घटान्यादि सम्प्रयो
गात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेन भेदो न्यायादशब्देन बोध्यते तदवच्छिन्नधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वा
दत[illegible] एव घटो घटान्य इत्यस्य कारणत्वसम्भवात् नीलघटत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानु
[illegible]ये च सम्यक् पाठः तथैव प्रकृतोपयोगित्वसंगतेः घटादन्य इति

= तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविषयकशाब्दबुद्धित्वाव ५
= च्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नोपस्थापितपदसमभिव्याहृतान्यादिपदेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पत्वस्तु सा [illegible] दन्वेसत्रपं बमीसमासेनु न विभक्तिस्यादितप्रतियोगि [illegible] तावच्छेदकतामितिः स्य
संसर्गमर्यादया भानमादसकथं दि संगमनीयः घटपटौ नस्तादावपरपद मुख्यार्थ मेव [illegible]
वच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं निपातातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोरिसन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्तत्र पदस्थाप्य
भेदे परत्वाव च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसंभवात् परत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु पटत्व
मवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रयमेव विशेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गो न तु वस्तुगत्या परत्वावच्छिन्नप्र
प्रतियोगित्वं तन्मात्रं पटो नेत्यत्र परत्वावच्छिन्नत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्ति
भिन्नत्वतत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ परत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यान्मानाभावात् अत एव वक्ष्ये वन्हान्वादि
निष्ठे वन्हि नास्तीत्यत्र वन्हित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयम
प्युक्तं इदमेव च प्रमेयं नास्तीत्यं बुद्धीवादिमा भासती सादिराब्ज बोधानां संसर्गबोधावेव प्रतियोगिताया
प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारता धारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्र
८४ मत्वघटकत्वात् अन्यथा स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यालीकतया
अस्वरूपसंबंधेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासंभवे भ्रमत्वानुपपत्तेः सदुपरागेणाप्यसतः
[illegible] स्यानंगीकारात् स्वसेन पटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन चाभावे
प्रमेयस्य सत्वेन तादृशसंबंधेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पटादिरन्वयितावच्छेदकत्वपादद

लो १ =सतः प्रमेयस्युपरागेण संबंधत्वेन असतः सं
=बंधस्य =३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्टो॰ज॰

१

वच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वयेनिराकांक्षत्वाच्च अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्ती
त्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवायसंबंधेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभा
वस्य तत्र सत्त्वात् एतेन सत्तासमवायिभिन्नत्वादिगुणादौ विशिष्टसत्ताभावावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्व
वत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यासत्त्वं मतः प्रमेयं नास्ति। सादौ घट
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावबोधे अप्रमत्वमिष्टमपि प्रत्युक्तं। घटत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्याभा[illegible]वेऽन्वये
[illegible] तावच्छेदकत्वात् न द्रव्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्याभा[illegible] नीलो घटो नास्ति सादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयिता
श्रो ७ निराकांक्षत्वात् तथा ... त्वात् संभवादिति ध्येयं। नीलो घटो नास्ति सादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयिता प्रतियोगि॰
वच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गो न तु नीलत्वादिप्रसेकावच्छिन्नत्वं नील
५६ घटस्य न पीतघटस्य [illegible] अधिकरणे तादृशप्रयोगानापत्तेः नीलोपलक्षितस्य घटत्वमात्रस्या
न्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु न तत्प्र = प्रतियोगितापा अ
विभक्तेर्नावच्छिन्नत्वमर्थः संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासंभवात् किंत्ववच्छिन्नप्रतियो = पदार्थत्वात् = ५
गित्वं प्रतियोगितामात्रं वा अवच्छिन्नत्वं संसर्गेण संयोगादेस्तत्रान्वयादेव विशिष्टत्वाभस
भवात् न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभाववत्तया समवायेन घटा
घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः इति यतः समभिव्याहारस्थले च तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्ग
१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=समवायघटत्वैतदुभयावच्छिन्नैकप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य च कपाले विरहात् । अत्र अन्ततीयान्तसमभिव्याहारस्य व्यन्तरनीयान्तोपलक्षकमिति
=मर्यादावच्छिन्नं इत्यस्य त्वावच्छिन्नप्रतियोगिता [illegible] तस्या एव संबंध एव तमिति भावः ।=१

मर्यादया व्युत्पन्नत्वात् समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिकाभावस्य च कपाले विरहात् अस्तु वा घटत्वावच्छि
न्नस्य स्वसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नस्यापि प्रतियोगितायाः संसर्गमर्या[illegible]तृतीयान्तसमभि
व्याहारस्य नियामकत्वाद्वा नातिप्रसंगः घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्षणया अधिकरणपदेन
धि५ व घटाधिकरणार्थकं घटत्वपदं तात्पर्यग्राहकं अन्यथा अनधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वो
[illegible] स्यात् न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य भेदस्तत्र न बोधनीयः समासोत्तरं आ५
तत्र उत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः अन्यथा नीलो घटो घट इत्यादौ न
नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्यापि पटत्वं प्रतीयेत । वस्तुतः संबंधिकपदस्थले तु स७
[illegible] प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणमित्यादौ च घटान्वितस्यैवाधिकरणा
देर्भेदोऽवभासत इति परमार्थः पीतः शंखो नास्तीत्यादौ [illegible] शंखत्वावच्छिन्नतया प्र
तियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् शंखवृत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि
तादृशाप्रयोगात् परंतु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्व
मवगाहते नञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावधर्मिकान्वयबोधजन
कत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः इयांस्तु विशे

=अन्यथेत्यादिग्रन्थस्यायं भावः नीलान्वितघटभेदस्य पीतघटे सत्त्वेन नीलो घटो घट इत्यादिप्रयोगाः साधुः स्या=
=दिति । अस्माकं तु अन्यान्वितपदार्थेन अर्थस्यान्वयानंगीकारात् घटभेदस्य कुत्रापि सत्त्वेन तादृशप्रयोगोऽसा
धुः=८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७

न ४

घ

[illegible] तीति साध्यसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वान [illegible] साध्यवत्प्रतियोगितात्यन्तवान

रूपतापीत: शंखो नास्ति साध्ये तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेनाप्रसिद्धत्वेन च साध्यवत्त्व

कृततरमुक्तनीयं ॥४॥ ५॥ ॥ साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्य

वैयधिकरण्ये सादि द्वितीयलक्षणे पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यसामानाधिकरण्यस्येति । तस

मितिपरेणान्वयः वह्निमान्धूमसत्त्वे व्यधिकरणत्वात् धूमासमानाधिकरणत्वात् वह्निमान् धूमादिसद्धेतावव्या

सेरात यदधिकरणे लि । यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति [illegible] अधिकरणं साध्यीभूतधूमा

धनाधिकरणं त [illegible] ह्रदादिकस्यानधिकरणत्वं [illegible] धूमवान् [illegible]

तदा ह्रदादिर्वान धिकरण[illegible]६

ह्रदाद्यधिकरणं साध्यानधिकरणं [illegible] महानसादेरव्याप्तेराह साध्यनिष्ठेति साध्यनिष्ठा

त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं लक्ष्ये तोरसत्त्वोप्येतत: सामानाधिकरण्याभावयुक्त: न च साध्यनिष्ठस्य सामाना

धिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्यएव न तु वन्ह्यादाविसद्धे तावतिमाप्ति: सा

ध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तिता निरूपि[illegible]धिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् न चैवमपि वह्नि

मान् धूमादिसादि विषमव्याप्तहेतावव्याप्ति: वह्निनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगि

[illegible] पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वादत आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति अत्रा

७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येन लाघवाद्घटक संबंधेन ग्राह्य तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ सद्धूमसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वस्य
निरूपके गगनादौ तेजोऽरम्बिवृत्तेऽपि नातिव्याप्तिः तद्वत्तौ साध्यवद्भिन्नत्वे ... ...
काधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं अन्यथा वह्नि निष्ठाधेयत्वस्य निरूपकत्वस्य
वे समवायादिना धूमादेस्तत्राव्याप्तेः तथा सत्तावान्द्रव्यत्वात् धूमादित्यादौ अव्याप्तिः साध्यनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन कारणेऽपसिद्धेः । किंच द्रव्यं विशिष्टसत्तादिसा
ध्यव्याप्तिः द्रव्यत्वादिनिरूपकस्य गुणादेः दिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायाः सत्तादत्वात् अव्याहसा
ध्यनिष्ठेति धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वह्न्यधिकरणत्वाभावसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः
अतो व्यापकेति व्यापकत्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यं तेन संयोगेन वन्ह्य
धिकरणत्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तत्सत्त्वेऽपि तत्र वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः वन्ह्य
धिकरणत्वेन गगनत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाव्याप्य त्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालादित्याशिरतः सामान्यपदं तथा चेतुमान्धूमत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकमर्यादित्वाधिकरणत्वसामान्याभाव
न२ त्वं साध्यनिष्ठाभावत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं लक्षणं कालिकत्वमपि सर्वेषां तेन तत्वाधिकरणत्वा
दौ कालिकसंबंधेन धूमाद्यधिकरणतायाः सत्वेपि नाव्याप्तिः नवा वह्न्यधिकरणत्वाभावस्यापि
प्रमेयत्वादिना धूमाद्यधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः नवहेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्धर्मावच्छि
न्नत्वाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमपि सत्येव सप्य हे अधिकरणपर्यंतं [illegible] वेदो
[illegible] र्यवसितानि [illegible] ताया अव्याप्तिप्रसंगात् । [illegible] स
बंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः अस्माकं तु तादृशासंबंधेन यद्रू
पं तन्निष्ठं तस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसंगत्वा
त् । किं च अधिकरणत्वाप्रवेशे तावन्मात्रादेः साध्यस्य तु संयोगादिसंब
न्धेनापि रूपादिहेतौ अतिव्याप्त्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य के न४
वलान्वयितया [illegible] निष्ठाभावप्रतियोगितानिरूपकाधिकरणत्व
व्यापकत्वादित्यादिना साध्यावच्छिन्नेति अत्रापि साध्यावच्छिन्न
त्वव्याधिकरणाप्रतियोग्यधिकरणताकत्वनिरुक्तं संगोसि

८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

तेन सत्ता भावरूप्य स्वादि स्यादेः नाव्याप्तिः ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दांतरेण

णाभि [illegible] ष्वानधिकर

सें तत्सानधिकरण स्य साध्यवद्भिन्न [illegible]

स्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वेन शब्देनाबोधनादिस्य नन्वाह च रमेतिं [illegible] अन्त्राधिकरणत्वाभावे

नत्वाभावस्याप्रवेशान्वैयर्थ्येन संभवनीयमनुक्तमननिघ्रपोन्तनकमन्येन्निजथाच प्रकृतल

क्षणं वाक्यस्य साध्यंपदाधिकरणानधिकरणंतत्वाभावरावजात यन्निप्रागुक्तार्थस्य श

ब्दांतरेणाभिधानमनुवादः स चासंभवस्यैवेत्तिभावः साध्यमित्यादि साध्यानधिकरणे

२४ सादौ न [illegible] त्वाचच रमा पि करणा [illegible] त स हान्त यादेवा [illegible] ना४

[illegible] कइत्याम्रायः केवलान्वयीति नी [illegible] या [illegible] तिपरे [illegible] न्वयः

अव्याप्तेर्हेतुमाह साध्येत्वित्यादि । ना ना व्या [illegible] के [illegible] त्वो [illegible]

हेतुमत्त्रि प्रेत्येतो नेत्य [illegible] नानाव्याप्ति साध्यका [illegible]

त्यादि [illegible]

16

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा॰टी॰अ॰
१
श्रीराम

सिद्धिरेखेति नद्वैतीत्यनतं पर्याप्तरूपीत्यादि। कचिदिति। विशिष्टसत्तायाः गौते
रिसादावतिव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छिन्नाभावे प्रत्यानतिरि
क्तत्वादिति भावः। यत्किंचिदिति। साध्यवत्त्वस्य यत्किंचिदवच्छिन्नभेद इत्यर्थः। नानाधिक
रणसाध्यकेति। यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नानेत्यर्थः। तेन यत्
किंचिदपि व्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेऽपि न वह्निसाध्यकधूमादावसंग्रहः सर्वत्र केवलान
यिनि तद्भिन्नेच॥ ॥सार्वभौममतमुपपादयति केचित्विति॥ हेत्वधिकरणे इति स
त्यम्यर्थे अधिकरणत्वं तत्र साध्यवद्भिन्नत्वाभावेऽन्वितं। तेनैवेति। हेतुतावच्छेद
कसंबन्धेनेत्यर्थः। तस्य च साध्यवद्भिन्नेन सहान्वयः साध्यवत्त्वमपि येन
संबन्धेनयेन रूपेण साध्यता तत्संबन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यं तेन स
मवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यक सत्त्वादौ च नाऽतिव्याप्तिः न
ह्यधिकरणाभिन्नत्वामिति तद्वत्त्वाभावे वृत्तौ केद्रव्यं सत्त्वादि सादावतिव्या
प्तिः सः गुणावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभाववत्त्वेऽपि द्रव्यावच्छेदे सत्तायामभाववत्त्वादि

नो१ नो१

१

श्रीकान्त

= तादृशाभाववतीति अन्वयेऽभावस्य उक्तस्थले सत्त्वात् यावच्छेदेन तादृशाभावावच्छिन्नत्वे दलसेऽपि न तादृशाभावावच्छिन्नयावच्छिन्नप्र-
= तियोगिकत्वे सत्तायाः अपि तादृशाभावावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वेन तत्र तैर्हेतुत्वादिति । = १

हेतुविर

नो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणे भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः तदव्याप्यवृत्तित्वे तु नादृशाभाववत्त्वगोचरेऽनीयमिति नद्देदन कुर्वन्न कर्तव्यं इति
भावः हेत्वावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह । स्वान्वये संयोगेनेति । अत्र
तावपि नाक्षतिरिसन्वयः तथा च तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणे इत्यस्य फलमाह स्वावच्छेदसंयोगेनेति । अत्र
नावपि नक्षतिरिसन्वयः तथा च नादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वावच्छेदे व्याप्यत्वावच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाव
वत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न तु पुनरसंभवः वाच्यं तेऽपहादि दोषे वन्लक्षणासंगतवादिति भावः
अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्नघटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तित्वं नेति । तत्रापि पृथिवी हो दोरूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युप
गमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकसंनिरवच्छिन्न ... नेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तन्न ...
निष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदे ... त्यादिनिषेधे नैवेत्यस्य फलमाह वह्निमत्यादिना समवायेनेति हेतु वायेन ३
तावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्यानुक्तौ हेत्वधिकरणावच्छेद्य साध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावो न नि
वेश्यः साधनाधिकरणावच्छेद्य तादृशाभावस्याप्रसिद्धेः किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शा०टी०ब्र०
यीका
१०

तथा चेहेत्वधिकरणपर्वतावच्छेदेन धूमादौ वह्निमत्संयुक्तसमवेतत्वाभावसत्वासंभवत्वस्यानुपदिनैव संबंधेन साध्य
वद्वृत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छिन्नघटत्व [redacted] विशिष्टस्य साध्यवद्वृत्तित्वा
भावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसंभवि तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वयोग
गगनजलत्वादौ वह्निमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतावच्छेदेनावच्छेदकत्वात् आह तादृशाभाव
श्चेति । हेत्वधिकरणावच्छेदकसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । संबंधान्तरेण हेतुतावच्छेदकान्यसंबंधेन
तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेदेन घटत्वविशिष्टस्य वह्निमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभा [illegible]
दावेवप्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि रूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तत्र पर्वतादव
नावच्छेदकत्वं भावाभावयोरेकत्र रसत्वमेवावच्छेदकत्वस्वीकारात् अप्रसिद्धिलादवस्थ्यं न च म
हानसादिसंयुक्ते कालिकसंबंधेन पर्वतनिष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वताव
च्छेदत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यं ईदृशमपि एतद्रूपवानेतद्रसादिसादावेतद्रसस्याधिकर
णावच्छेदेनैतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तथापि पर्वतावच्छेदेन त
दीयत्वेपि वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्या साध्यवदन्तरावच्छेदकत्वस्वीकारादि धूममति
...तेरेक्यावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणी तदन्यत्वेवाग्रं
थतासयें तथा चाव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्वेपि तावद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वं

१०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=तथा च साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य धर्मिकृसंतदवच्छिन्नाधिकरणत्वं न च च
=ता देरितिसार्वः =३

नादायैवलक्षणसंगतिः नन्च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टयदधिकरणत्वं हेतुमत्तःतदन्योन्यो
त्कोवह्निमान्धूमादिसाधावव्याप्तिः स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधि
करणतायाः साध्यनयस्त्वेतादोसत्वात साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टयद्धर्मिकत्वावच्छिन्नाधिकर
णत्वं हेतुमलत्तदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान्धूमादित्वाद्यंज्ञेयत्वादिसाधौ सर्वत्रैवासंभवः साध्यवदसं
न५ युक्तत्वादिविशिष्टत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः इव तदव
च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रसंगः एवं विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकता नये
दवृत्त्व-त्व नादितिसार्वभौमानां मते प्रतियोगितायाः इवाधिकरणतायाः अपि गुरुधर्म
मावच्छेद्यत्वोपगमात् अन्यथा समवेतत्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्वस्य गुरुतया साध्य
वद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादिसाधावव्याप्तिप्रसंगात्
ननु साध्यसामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं इति द्रव्यं सत्त्वादिसाधौ व्यभिचारिण्यति
प्रसंगादत आह व्यभिचारिणास्त्विति । तादृशीति । हेतुता घटकसंबंधेन हेतुमतीत्यर्थः तादृश
भाववत्त्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं अत्रैवानुभवं प्रमाणयति । सत्तायामिति । एवं सत्तायामपि द्र
व्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे विशिष्टसत्वरीति । विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिबोध्यहेतावित्यर्थः

=विशिष्टशब्दप्रतिबोध्यहेतौ विशिष्टहेतावित्यर्थः । सत्तायामिति
=सत्वे व्याप्त्यसंभवात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिसादिग्रंथेना विरोधोपि । कत्वादिः । विशिष्टस्य हेतुताप्र=८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त१

यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायाः सत्त्वात्पौडत्तरग्रंथेनानिरासादसंगत्यापत्तेरिति
अतिरिक्तत्वादिति। तथा च गुणादिभिन्नहेत्वधिकरणे अतो नाव्याप्तिः। उभयसत्त्वमपि एकविशि
ष्टापरत्वमेव तच्चातिरिक्तं नातः स्पर्शवान्मूर्तत्वात् प्रतीतत्वोभयस्मादिसाध्याव्याप्तिरिति। भा
वः यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन सत्तावपि विशिष्टसत्त्वादि
हेतौ नाव्याप्तिः न च धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पर्वतीयादिधूमेव हिमत्वं पुरु
त्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वाद्व्याप्तिः महानसादेरपि कालिकसंबंधेन यत्कि
यद्धूमाद्यधिकरणत्वात् तन्नसाध्यवदन्यत्वाभाववृत्तायां न वच्छेदकत्वादिति वाच्यं त्वा
वच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन साध्यवद्धेतिताभावपदव्यंजिधर्मवत्त्वमिति फलितार्थे
स्वतत्तद्रूपत्वधर्ममादायैव धूमादौ लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदक
त्वेपि क्षतिभावात् तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत्तत्वाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुता विऽ३
वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशोगौरवमसंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकप्रसि करणं २
द्धेः एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे तादृप्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिसाराय: ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतिः साक्षादेव मानं।
गुणस्याविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसंभवात् न च विशिष्टसत्तानिरूपिताधिकरणत्वं
यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु। विशिष्टाधिकरणतायाः कृप्ताधिकरणत्व[illegible]नभ्युपगमात् किंच वि
शिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्ववदिति प्रत्ययप्रसंगः सत्ताभावबु
तद५ द्धिं प्रति स[illegible] रोधिनया सत्तान्त्स्वातंत्र्येण विरोधित्वांतरकल्पने गौरवात्त एवं विशेषणविशेष्या
[illegible]
[illegible] विशिष्टस्यातिरिक्त[illegible]
नतिरिक्तत्वादित्यर्थः तथा च क्लृप्तावच्छेदकविशिष्टकृत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशावगाहित्वाभाववत्त्वं निवेश्य
[illegible] विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः प्रत्येकनिरू
पिताधिकरणताद्वयावगाहित्वस्यैवोपपत्तेः अन्यथा विशेषणाभाववन्निर्णयदशायामपि विशिष्टसत्ताप्रतीत्याप
त्तिः विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाः स्वातंत्र्येणापि कल्पनापा
तादित्युच्यते तद्व्याह अनतिरिक्तत्वेनेतीति प्राहुः विशेषणेति। विशेषणं गुणान्यत्वं वि
शेष्यं सत्ता तयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्येत्यर्थः साक्षात्संबंधेन तस्याव्यभिचा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा॰टी॰जगदेवी

१२

रित्यादाहृतपरंपरयेति। अवच्छेदकताख्यस्वरूपसंबन्धेनेत्यर्थः [illegible] स्य द्रव्यत्वस
नाधिकरणवृत्तित्वमिति वृत्तौ। अवच्छेदकता संबन्धेन तदुभय [illegible] ति [illegible]
त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं ज्ञेयत्वापि [illegible] घटाघटवच्छेदेन वाच्यत्ववद् इति [illegible]
टीयरूपादौ सत्वात् तादृशाधिकरणभिन्नत्वम् अस्यैव ज्ञेयत्वादि हेतौ रिसम्भे केवलान्वयित्वम् [illegible] ति
त्तिप्रदर्शनमसंगतमत आह केवलेति। द्वितीयेति तत्र साध्यवद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वादिभा
त५. वः। यच्चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादिसाध्ये तात्तदात्म्येन केवलान्वयिनि हेतौ प्रथमलक्षणमव्या
प्तं भवति प्रमेयत्वावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहिणो [illegible] प्रसिद्धेः न च घटाद्यवच्छेदेन वा
[illegible] चादौ सत्वाभावः तथा सति घटत्वेन वाच्यभिन्नस्यापि प्रतीत्या
च्यत्व [illegible] तद्रूपतावच्छेदकसंबन्धे [illegible] त्ता भावो ऽप्र
पन्नेः तथापि स्वाधिकरणनिरूपित तद्रूपतावच्छेदक [illegible] स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया ताद
लक्षणाघटकत्वमित्यभिप्रायेण द्वितीयाभिधानं स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया वाच्यत्ववत्तादात्म्यसा
म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपित तादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्या
भावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धिः वस्तुतस्तु केवलान्वयिन्यभावादिसत्त्वा
न्ने केवलान्वयित्वंवत्त्विमदं तत्तावत्भावा प्रतियोगित्वमात्रं न त्ववच्छेदकगर्भं तथा च

१२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केनाप्यवच्छि[...] द्वितीयलक्षण एव तादृशावच्छेदकत्वानधि[...]व्याप्तसत्ता
त्व यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्तानिष्ठ
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणेऽवगाहत इत्यत्र समानाकारप्रतीतिदृष्टान्त पृथि
व्यत्वे गुण इत्यादिं न तत्र प्रतीतेः गुणावच्छेदेन पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुण
स्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात् किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्
[...]त्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमप्रतीतिस्वभावः
[...]भावमिति। प्रसक्तप्रतीतिः [...] सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामा
[...]
नाधिकरण्यमसा[...] किंतु सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेदधर्मि
दौ बोधाधितु म[...]
साकारक एव तत्र बोधः गुणादाविसत्त्र [...]
लि[...]ध्येयं। नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं
विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वस्याप्रसिध्या तादृशावच्छे
दकत्वाभावविषयकत्वे प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिः स्यात् [...] परंपरासंबंधेनेति चेन्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

९३

रूपकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः नन्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेन सत्तायां द्रव्येन द्रव्यत्वसामानाधि
करण्यमिति प्रतीतिप्रसंगः सामानाधिकरण्यस्यावगाहितयावच्छेदकतासंबंधेनत
स्यासत्वात् नचिंतितथाच द्रव्यं सत्वादिसादावति व्याप्तिरिति भावः ननु द्रव्यवृत्तिसा
भावोऽव्याप्यवृत्तिरेव द्रष्टांतस्थले बाधकस्य सत्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु विष
यः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्ती सत्तो बा
धकमाह सत्तानेति तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वे
धीसत्वान्न स्यादिति भावः ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति न वद्भेदोऽव्याप्यवृत्ति प्प६
रेववाच्यः तथा च गुणद्रव्यात्मकभिन्नावच्छेदकावच्छेदेन सत्तायां तयोर्विवशान्नकुतो वि
रोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभावइति। नन्वेवं वृक्षे मूले संयोगो नेति प्रतीत्या वृक्षादौ
संयोगाभावो न सिध्येत तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगत्वाभावस्य मूलेऽवगाहनसंभ
वादत आह बाधकाभावादिति। संयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादि प्रत्ययस्य तत्रा
सत्वादिति भावः ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादि प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्ति

वच्छेदक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साभावो गुणत्वावच्छेदे ... तदूनिरिति प्रसंगात् एकदेशोपस्थापकत्वेन पराक्रमत्वादतो दोषांतरमाह ।
अतीन्द्रिये तिं मनस्त्ववदणुत्वमित्यादि सादादित्यर्थः तत्र अतीन्द्रियासत्त्वे । ननु प्रत्यक्षासंभवेऽपि अणुत्वे
मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववत्त्वम् मनस्त्वाभाववद्वृत्ति सत् घटत्ववत् इत्यनुमानादेव तत्र साधान् ।
सि ... से स्यातीयत्वे ... तोति । तदुक्तं नीति । ... स्सर्थः । तथा नो ... अनुमा
नत दृष्टान्तेऽपि तत्र नमुपाधिः तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटादौ साधनव्यापकत्वं द्रव्यत्वे तादोग्या ... ।
दृस्साध्याव्यापकत्वे वेतु साध्यवद्वृत्ति तत्त्व ... वह्नि ... भेदे उपाधिर्बोध्यः । ननु ... पाध्यप्रतिपि
धानदशायां मुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिरन्यभविष्यति । अन्यथाव्याप्त्यंतरस्या
पि तन्नातिप्रसंगादिसत्त्वत आह किं चेतिइदमित्यादि । तथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ
कालिकसंबंधेन हेतावव्याप्तिः तेन संबंधेन हेतुमिति महाकाले तेनसंबंधेन कालत्व
त्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् न च कालावच्छेदेन गगनादौ वेवसाध्यवत्तित्वाभावस्य
सिद्धिः कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेतासिद्ध । वृत्तित्वाभावस्य कालावच्छेदे घटत्वा संभवात्
कालिकसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकारात् यद्यपि गोसाधिकरणत्वं तत्क्षणावच्छेदेन का

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लरतित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीनेतत्तत्क्षणे गोचरज्ञाने प्रसङ्गः तत्तत्क्षणस्यापि
विषयतया स्वविषयकत्वानाधिकरणतया। तन्निष्ठताद्दशनित्वाभाववत्तायामवच्छेद
कत्वसंभवात्तथापि महाकाल एव कालिकसंबंधेनाधिकरणं उपाधीनां तु तत्तद्वृत्तितायां अव
प्राचीन ४ च्छेदकमान्तर्मितिति सिद्धांतमनुरुध्येदं महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेताववव्याप्तिर्दृष्ट
व्याइदमिदानीमिसाकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायाया विशेषणे न हेतुतायामिति व्या से ५
ख्यातादृशविशेषणतायाः प्रा॰ तेः सामान्यत एव भिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति
मतेनानुपपत्तिर्गवेपि सामानाधिकरण्य [illegible] वच्छेदेन ज्ञाने ना
ध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिध्यसंभवादिति ध्येयं॥ अत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुता
विवक्षायां ४ वच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्त्याभावस्यैनकोपि दोषः कुतिसाधो र तेमहाकालावच्छेदेनागोत्वाधिकरणनिरू गोत्वाधिकरण
तकालिकसंबंधेन साध्यवद्वृत्त्याभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात्॥ साध्यसामानाधिकरण्यं स्वयद्धर्मा
वच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन हेतुवृत्तिकात्यंताभावप्रतियोगिताकावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वविवक्षितं द्रव्यं
चकाचं प्रमेदितादौ प्रमेयवृत्तीनां मेदेपि नवा मेधे र्मेदं द्रव्यसमद्युत्कचरणः केचित्तु स्वनिष्ठं

नं ४ या १ नो ५ नं २ १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्साध्यवद्वृत्तित्वे हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नसंसर्गः ताद्दशाभावाधिकरणत्वं यद्धेतुसम्बन्धेस्य
भिन्नव्यक्त्यावेव प्रसिद्धं अतो नाव्याप्तिरित्याहुः साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यत्किंचिद्यदधि
रणावच्छेद्यत्वोभयाभावः तत्रैव व्याप्तिः पर्वतीयरूपादिनिष्ठं पर्वतावच्छेद्यं वह्निमत्त्वमुक्ताभावाधि
करणत्वेन धूमानिष्ठं यद्धूमानिष्ठं तन्न धूमाधिकरणावच्छेद्यं अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदा
दृ[illegible]स्यापर्वतीय[illegible] वह्निमत्संयुक्तत्वमिति तत्र पर्वते धूमेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या
पक्षेतरत्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः। व्याप्यवत्त्वेन वह्नेः दकस्यास्वीकारे तु ताद्दशाधिकरणत्व
सामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभाववत्त्वमिति सेव व्याप्तिः सादिकं पुनस्तद्दोषात्तादुपेक्षि
तं वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेः वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः एतेन सत्तायां
कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति कर्मणीव कर्मसत्तयोः समवायस्यावच्छेदकत्वं भास
ते। अन्यथा इदानीं सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीत्यापत्तिः एतत्काल
स्वकर्मानतिरेकात् एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीययद्धेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वा
भावावच्छेदकत्वं नास्तीति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदक
नहस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसंबन्धे विरहा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावाभिति रित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः॥ नन्वीश्वरेच्छादिरूपवाच्यत्वस्य गुणत्वात्तद्द्दि समवायित्वात्॥ समवायित्वे नैय्य
यिकरण धर्मद्वस्य तत्राह॥ वाच्यत्वमिति॥ अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्था पि१
न्तरं वा वाच्यत्वं न तु तादृशेच्छामात्रं॥ अतिप्रसक्तं स्यात्॥ तच्च न च सर्वत्र समवायीति भावः॥ समवा भ२
यितयेति मूलस्य समवायकारणत्वपर्यवसानात्॥ नन्विदं सत्यत्वादि साध्यो समवायितया वाच्यत्वाभा
वस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान्वाच्यत्वादि साध्यके वलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धरान्मू
लस्य न्यूनत्वमत आह॥ प्रमेयेति॥ भावत्वेनेति॥ अभावो नाम भावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः॥
ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते॥ नचैवं तावता प्र
मेयमात्र प्रतियोगिकाभावसिद्धिरत आह॥ वह्नित्वेनेति वह्नित्वेन निर्वह्नेः सर्वेषामभावः
सुलभ इति येन नानुवह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिः प्रमेयत्ववह्निमात्रप्रतियोगि
काभावमेवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकत्वं॥ वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुत्पत्त्या व
ह्निप्रतियोगिकाभा~~वस्यैव नास्ति स्वस्य~~ वावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह॥ अयत्नेति॥
तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयप्रतियोगिकाभावसिद्धिः॥ न हि त्रैतेपि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासते इति वाच्यं तु वक्तुं विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रप्रतियो
गित्वावगाहने बाधकाभावात्॥ कालिकसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः संभ
वतीत्यत उक्तं मात्रेति मात्रवतीति तथा च यादृशसंबंधेन गगनत्वादेर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृश
संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः॥
ननु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यके साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्या सा च कालिकसंबंधे
१ गगनत्वेन न प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न संभवति तत्संबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वमते तादृशप्रतीतेः
गगनप्रतियोगिकत्वावगाहित्वस्य ध्रौव्ये ततएवोपपत्तौ प्रमेयांतरप्रतियोगिकत्वमानाभावा
दत आह॥ विरुद्धेति॥ तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रति
योगिकस्तत्राप्यभावः सकलभ इति भावः॥ इदमुपलक्षणं संयोगादिसंबंधेन घटत्वादिकम
पि प्रमेयावृत्तिरिति तत्संबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावो
बोध्यः॥ अप्रसिद्धिदोषस्यापि सत्वात्केवलं प्रतीयोग्यवृत्ति इति दोषांतरं किमुपपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म

समतस्तर्ह्यंशे तेनान्वितिता [illegible] वेसेव प्रकारेण व्यभिचाराभावो [illegible] न योगार्थोऽयं बाध्यत।अ
व्यभिचारित्वमिति।अथेदं वाच्यमिति तथाभिप्रेतामिति शेषः।तथा च स्मैवं घटरसादिन्नू स्य केवला
न्वयिनो व्यभिचारित्वे नाल्लक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वात् न पूर्वमूल्लासंगतिरिति ध्येयं॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देसाध्य केतु कालिकतया व्याभावविशिष्ट हेतो... १

...आदिनामुक ज्ञानविषयत्व परिष्क...

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ... ॥ इत्यनुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेद
कप्रतियोगिता ... भावस्यापि यावदंतर्गतस्य व्यापकताघटकसम्बन्धस
बंधेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेनावृत्तित्वाद्यभासा ज्ञानादिसाध्यव्याप्तिर त
स्वदुपात्तोभिसंगेस्फुटीभविष्यति। न चात्मत्वाभावोपि समानकालिनत्वादिसंबंधेन
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः तथाविधसंबंधानां वृत्तिनियामकत्वात् क्वचिदपितेन
संबंधेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति इदं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेत्वधिकरणं
संबंधेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेः ... हेत्वधिकरणसंबंधितया नोक्तदोषतादव
धेयसंगनाद्यं। तेनालत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसंबंधितया नोक्तदोषतादव
स्थ्यं। न च हेतुसमानाधिकरण इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणाः यावंतस्ता
दृशाभावाः स्वविषयकधर्मविशिष्ट हेत्वधिकरणावच्छेदेनाकरणाप्रसिध्यात्त्राव्या
प्तिप्रसंगात्। यत्तु पक्षसमानाधिकरणा यावंतस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणा
प्रतियोगि समानाधिकरणास्तत्प्रसंगत्वमिसेवकुलोलक्षणं न कुनमितिवाच्यं द्रव्यमात्रत्वादिसाधो माझाकाले साध्यसमानाधिक

णा१

सर्वस्मिन्नेव लक्ष्ये ऽस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशो वा जाभावादिति

तत्तुच्छं तथा सति पक्षसमानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्व

भिन्नस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्य

स्य व्यर्थतापत्तेः तन्मात्रोक्तौ विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्र

तियोग्यवृत्तित्वे सादेरवतारकत्वानुपपत्तिः यद्यपि पक्षसमानाधिकरणाः साध्यव्याप

कतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्व

भिन्नो वास्तु लक्षणं स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तन्नो वेऽगौरवात् हेतुस

मानाधिकरणस्य तत्तद्योगोत्वाद्यन्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतयोभयवृत्ति

त्वाभावात् । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्नेदं हेतुसमानाधिकर

णस्य तत्संयोगात्मकाभावस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वन्हिमान्

तत्संयोगत्व — कस्मिंश्चन तद्भावस्य प्रतियोग्यवृत्ति त्वासिद्ध त प्रतियोगिकत्तिसत्वारितल सलकत्वे पि नधक्ष्मवान्वह्ने

रित्यादावतिव्याप्तिः सद्धेतौ व्यभिचारसाध्य मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयि तया प्रतियोगिवृत्तित्वसुलभ

Marginal notes

— तत्तत्संयोगत्व
— कालत्व स्पर्शि
— तत्तत्संयोगत्व
— कस्मिं
— [illegible]

१

१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यः साध्याभावः स एव व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतान्यत्वाभाववृत्तित्वविशेषप्रदर्शनाय धूमसाध्यकवह्निहेतुक

धूमादिसाध्यकवह्न्यादौ व्याप्तिप्रसंगात् न च भावाभिन्नत्वे [illegible] स्य प्रदेशत्वे स्थलपरि [illegible] तेन
षदोषः । तद्घटभिन्नघटत्वादिसाध्यकवात्वव्याप्त्यापत्तेः तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घट नासंगतिः
त्वे, रूपादिस्वरूपत्वे [illegible] वत्वात् पटत्वादिना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्य चोभयवादिसिद्धत्वादि
सत्वप्रसञ्जयितेन । अत्र यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरं अग्रेतनव्यभिचारस्य हेतुतावच्छे
दकीभूततद्धर्मवत्त्वमेवार्थः तेन सत्ता [illegible] ऽभः नवा
ज्ञानवान् मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादिमत्त्वादौ मनसि हेतुसमानाधिकरण
स्यापि सामान्याभावस्य स्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसि
द्धिरित्यत्र [illegible] त्तिः । परन्तु द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिमत्त्वादौ हेतुसमाना
धिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्यातथात्वाद् व्याप्तिरतो यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नप
रत्वमिति । तत्र द्रव्यत्वाभावस्यापि कालिकसंबंधेन स्वविशिष्टयद्धेतुताव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

छेदकावच्छिन्नत्वे त्वधिकरणं जन्यद्रव्यादि तत्तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्
तत्राव्याप्तिविरहात् साध्यतावच्छेदकत्वे सादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृगभाववानित्यर्थः अत्र च विशि
ष्टसत्तात्वानवच्छिन्नत्वेऽपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तारूपसाध्यव्या
पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य च स्वविशिष्टत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियो
गिसामानाधिकरण्यादिति व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च द्रव्य
त्वाभावस्यैव निरुक्तसाध्यनदकानां तर्गतस्य तथात्वान्नातिप्रसंगः साध्यवत्त्वं
च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रवेश्यं। तेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासंबंधेन साध्य
वत्त्वात् घटत्वादिना नान्यत्वाद्यभावस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि
ताकत्वेऽपि समवायेन सामान्यस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिप्रसंगः समवायसंबंधावच्छिन्न

२

35

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= संकल्प ... ताधिकाप्रकरणं
= संग्रथः = ४

२११

तानवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्यासत्त्वात् साध्याभावस्यैव प्रतियोगि विस
मानाधिकरणत्वात् अन्यत्र साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः तेन साध्यवन्मा
त्रपक्ष समवायित्वावच्छिन्नवान् यत्र साध्याभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्यासत्त्वेऽपि ... निष्ठा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः इत्थं च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्ना
नधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको योयः तत्त्वत्त्वे सजितत्संबंधावच्छिन्नाधे
यतावच्छेदकत्वरूपं तत्संबंधेन व्यापकतावच्छेदकत्वं निरूप्यताद्दृशव्यापकतावच्छेदकायत्स्मा
वप्रतियोगिनां तादृशाभावाः सेवनीयाः न च तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतैतस्मादिकं अर्थं इत्थं साध्यभा
वप्रतियोगितायाः अपि संयोगसंबंधेन ... व्यापकतावच्छेदकत्वात् साध्याविद्वंतर्गतस्य द्रव्य
त्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसि
द्ध्या सद्धेतुमात्रएव्याप्तेरभावस्य वारणाय तदुपादानात् संयोगसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्र
व्यहारावसत्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य जातिघ्याधेयतानवच्छेदकत्वात् न संबंधेन

= संकल्प(द्रव्य)... रर = र

न्यता ... भाभावस्यप्रप्रहेनयेन्नभावाभिन्नतया
... द्रव्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिक ...
= तितात्वं । सत्तावान् जातिरिसादावव्याप्तेः ...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

3

स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः तेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगि
तावच्छिन्नाधिकरणतानतोभयभेदस्य घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च
वह्न्यादिसाध्यवति सत्त्वेऽपि न क्षतिः अत्राभावादिति स्वरूपकथनं वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे
नाच्यंसामानानाधिकरण्यापादनात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय नासंभवः तत्र साध्यवन्निष्ठ
त्वमभावस्य स्वरूपसंबंधेन ग्राह्यं तेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाद्यभावस्यापि कालिकसंबंधेन सा
ध्यवति वृत्त्याया वदनं तर्गतत्वात् वाच्यत्वाद्यभावे स्वत्वादृशस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि नाति
जाति ४ व्याप्तिः इत्थं च सामान्याभावो द्रव्यपि वह्न्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतु
समानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् असंभ
वापत्तिरतोऽभावादित्युक्तं सावृत्तित्वादिति च तदर्थः यथा सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वघटि नर
तायां व्यापकतायां न दोषः तथा नेप्रपंचे विस्तरः ।। अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताके सत्र व्या

ता प्रि 3

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षतायामवच्छेदोपयोगेति बहुव्रीहौ तत्पुरुषः तेन प्रतियोगितया लोमवच्छेदकस्य समासे लोपधर्लोपिपुंवद्भावः
तद्धितगुणलोपः लोपधर्मे नैवपुंवद्भावनिषेधः द्रष्टव्यस्य पुन्नास्त्वञ्चेति। स्वद्वेतावत्सद्वेतोचेत्यर्थः तथा च स्या
त्वसाध्यतयोत्या...[illegible] व्याप्तिरेवस्यान्ताव्याप्तिरिति भावः वान्योन्याघस्त्रावस्येति। घटत्वादिना वान्य
ताभावस्येत्यर्थः तथा त्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादौ
[illegible] निवारणार्थमेवमुपावसदमित्युक्तमिति भावः ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियो
[illegible] [illegible] अभावस्य यसंगत्वव्यतासंभवात्

ति

= यावत्सु वह्नि ...ताकयावदन्ताकोन्यो यवः [illegible] व्यापकताव प्रतियोगिता[illegible] नाम भाव ...निमित्ताकोपादा
= धूमोभयाभाव ...ताव [illegible] व्यापकतावच्छेदक प्रतियोगिता [illegible] नादेवेत्यर्थः अन्यथा
= मादायातिव्याप्ति ...[illegible] नैगौरवं स्यात् ...[illegible] त्वसाध्य प्रत्यावा
= [illegible] कृत्य ...[illegible] साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकावस्य [illegible] समानाधिकरण्याभावस्यावत
= जंघ ...छिन्नाभावस्य च ताद्दृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेतुमधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४

मानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्याप्तिः स्यादेवेति भावः । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किंचिदभावोपद्ध
र्मी[illegible]वच्छिन्नत्वे त्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरेवा
सन्न व्याप्यत्वं तावदेतद्गिरिमान् धूमवान्वन्हेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभाववत्त्ववता
दृशस्य तत्त्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासाय
सात्रांक्य अत एवेत्यादि धूमवत्तारयंतितन्नेच्छता दृशांशायां धूमवान्वन्हेरित्यादि प्रसि
द्धस्थल एव वन्हिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवेन तत्र मूर्तत्वोभयवा
निसन्नु यावनस्य संदर्भविरोधापत्तेः यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगितायाव्यापकं साध्यता
वच्छेदकं तादृशः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणः
तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवात् यावद्धर्मलक्ष

४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

णंगोरवमस्तमतं च क्रमेण एवेत्यादितदण्डसंगतं प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रवेशे कृतेऽप्यसितत्वेन वह्निधूमे
भयत्वोदेर्व्यापकत्वासंभवात् वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्तः किंतु भमान्याकचे
ल्लान्न व्याप्तस्तु। साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्ना साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकोयत्किंचिदभावो यदधि
करणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणः तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वं नाभेदलक्षणार्थभोग
स्वामस्तः प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादायैव लक्षणासं
भवात् गगनादेर्वृत्तिमत्वलक्षणधर्मत्वाभावात् प्रतियोगित्वं च प्रत्याश्रयं भिन्नमतो घटत्वपटत्वाभ्यां
प्रमेयमात्रस्याभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिप्रसंगः॥ न चानवच्छिन्नत्वनिवेश्य घटत्वादिना
सत्ताद्यभावमादाय विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारकत्वात् साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थ
मेव अन्यथा गगनावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय। व्यभिचारमात्रेऽतिव्याप्त्याप
त्तेरत आह॥ अत एवेति इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्माव
च्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादयतीत्यन्वयेन द्रव्यत्वाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता ता३ योगि२

छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभिधानमपि साधु संगच्छते परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यता
वच्छेदकप्रतियोगिकः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतिसमानाधिकरणस्तत्वमेवाव्यभिचरि
तत्वं कूटो नोच्चे भूतत्वमूर्तत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिक्यातो ऽतः तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदक
त्वाभावो देवतादृशाभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति विभावनीयमिति प्राहुः ननु भूतत्वमात्र
भिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्वं तच्च न व्यापकतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वकल्पे
भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकं तादृशोभय [illegible] प्रतिक्षणावच्छेदेन विशेषगु
णत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्वादत उक्तमनोन्यत्वेति साध्यस्यैवाभावमादाय नातिव्याप्तिः सुत
रां वस्त्वंतरस्येति केचित्कन्यायेनोक्तमनोन्यत्वेति इत्यपि वदंति तथात्वादिति स्वविशि
ष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् मनस्येव व्यभिचारादित्यर्थः
ननु यत्समानाधिकरणा यावंतोऽभावाः प्रतिसमानाधिकरणास्तत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थमत आह साध्य~~तावच्छेद~~कावच्छिन्नेत्यादिना
योगि२ साधनसमानाधिकरणस्येति १ ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीत्यादिपदेन गगनादिपरिग्रहः तथा च तदनुक्तौ असंभव एव स्यादिति भावः । नन्वेवं प्र
हमानाधिकरणाभावं तः साध्यप्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रति
योगिसमानाधिकरणास्तत्प्रसिद्धेर्नोच्यतां तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासंभवस्य
व्युदासादत आह तत्तदिति । तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ
लक्षणासंभवेपि वह्निमान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां
तत्तद्वह्न्यभावानां जातित्वाद्यभावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः ।
न च साध्यव्यापकप्रतियोगिताकाद्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यसाव्यापकतावच्छेदकं च प्रतियोगिता
कत्वपर्याप्तं व्यर्थमिति वाच्यं तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्य
व्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः । न च स्यान्नाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
त्वेन साध्यव्यापकत्वं निरूप्यतत्प्रतियोगिकाभावापवेशे वैरूप्यं तामिति वाच्यं तस्य लक्षणान्तरत्वेन

साध्यवन्निष्ठासत्ताभावप्रतियोगिता = स्वराद्धेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि = २
नवच्छेदकधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः = २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि० ला०
६

७।२

ते लक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः ॥ यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वविशिष्टेन रूपे
तेत्यादिना न तदधिकरणमिति न तत्संबंधीयाणि : तेन तादात्म्येनाधिकरणप्रसिद्धौ वपि तत्संबंधे
न सद्धेतौ नाव्याप्तिः ॥ अत एवाल्पेपीति प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वेपीत्यर्थः । यद्यपि प्रतियो विरते३
गिसामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्नेर्विवक्षणीयं तथा च हेतुताव
च्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणाप्रसिद्धौ कालिकसंबंधेन धूमस्याधिकरणं महाकाले वर्तमानत्वप्र
तियोग्यत्वाभावस्यापि यावद्वृत्तिगतत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्या
दावव्याप्तिः संभवति तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरण इत्यादेरुक्तावनुक्तौ च उभयथाप्ययं
महाकाशादित्यत्राव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव लक्षणस्यात्र
न २ प्रसिद्धोदाहरणं परिष्कृतं यत्तु महाकालस्यैव प्रतियोग्यत्वाभावविशिष्टहेत्वधिकर
णत्वसंभवात् स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य ६

43

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतुताघटकसामानाधिकरण्यसंबंधेन धूमा [illegible] तया व्याप्यत्वं हेतोः सं
प्रत्यर्थं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यो हेतुसंबंधितत्वं तथा वद्भाववान् मवानवरप्रत्वादिति
[illegible] स्यापर्वतादि निरूपितसं
ततन्तु घासयोगमात्रेण धूमस्तेजः प्रभामंडलादौ वह्नि [illegible]
योगेनैव तस्य हेतुत्वात् द्वारा संयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ मलयादि स्वरूपस्य प्रत
यान्न व्याप्यभावस्यवैशिष्ट्याप्रसिद्धेः एवं रस्य वृत्यानूभिन्नकालीनयोर्विषयतान्यसंबंधसा
मान्येनैवाधाराधेयभावविरहादितिदिक्। ननु पृथिवीत्ववान् महाकालत्वान्महाकालव
[illegible]
पा८ त्वान्यतरस्याद्धेत्वादौ अतिव्याप्तिः साधन [illegible] कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरण
स्यापितेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेनैव कालिकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिक
दतआहएवमिति। एकसंबंधेन व्यापकस्य मन्यसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिक
रण्यमित्येवं संबंधभेदः तन्निबंधनः तत्प्रयुक्तः दोषः अतिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यस्य
[illegible] संबंधेन साध्यं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधस्येव्याविवक्ष
याऽनिरस्तनीयइत्यर्थः तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रति

नं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्या० ७

योगितावच्छेदकं यद्यत्तदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावो यत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
समानाधिकरणावच्छेदकान्यप्रतियोगिताकोयोऽभावः तादृशसंबंधेन प्रतियोगिनो यदधि
करणत्वं तद्वत्त्वं विवक्षितमिति फलितार्थः पृथ्वीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वं तु न कालिकसंबंधेन पृ
थिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात् किंतु समवायेनैवेति तत्संबंधेन
पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नो
क्तातिव्याप्तिरिति भावः यत्तु येन संबंधेन व्यापकत्वं तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकर
[illegible] कत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य
[illegible]भिन्नत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकविषयितासंबंधेन यावद्धेत्वधिकरणप्रति
योगिसामानाधिकरण्यात् [illegible] तेन संबंधेन प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यविवक्षणान्नोक्तदोषः तथा सति यांव [illegible] विशेषणतासामा[illegible]
[illegible] त्वादिना [illegible]
व्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेद्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यसंभवादिति न चायं विषयितासंबंधेन व्यापकतायाः
सत्वात् विषयितासंबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिध्या स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठ
साध्यव्यापकतायाः तेन संबंधेन अभावात् न चैतेन संबंधेन स्वावच्छिन्नसंबंधित्वमेव व्यापक
तायां निवेशनीयं त्वदुक्तातिप्रसंगभयेनैव तस्या निवेशनीयत्वात् न च तत्संबंधावच्छिन्नव्यापा
[illegible]
पकत्वं विषयितासंबंधेन सुलभं साध्यवत्तानिरूपितान्येव वस्तुमात्रस्यैव विषयितासंबंधसत्वे
पि निरूपितानान्यत्वादिनिष्ठ घटादेर्विषयितासंबंधेन अभावस्य तत्र सत्वे बाधकाभावादिति
वाच्यं विषयितायाः वृत्त्यनियामकत्वेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः यद्यपि ८३
मनस्त्ववान्परमाणुत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः परमाणुत्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाभ
भावस्यापि साध्यव्यापकताघटकदैशिकविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमा

५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाधिकरणत्वादितितदपितुच्छं यानामव्यावर्तकत्वात् अन्यानामेवमूर्तानां दिगुपाधितया परमाणोदिकत्वं न विशे
षणतयाकस्याप्यसत्वात् तेनापि संबंधेन साध्यव्यापकत्वविरहात् अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वात्
संभवात् तत्रापि [illegible] त् अत एव मूलपदेन पादिकदेशविभागो नास्तीत्यपि निरस्तं संगच्छते अन्यथा
परमाणुनाशत्वात् तदानीमपि दि [illegible] वदिव्याप्तिः [illegible]
समानाधिकरणस्यमहाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकत्वात् घटिककालिकसंबंधेन महाकाले प्रति
योगिसमानाधिकरणत्वात् तन्न वस्पंददृसाकारकस्य किंचित् बोध्यत्वे विषयितासंबंधेन स्पंदत्वव्यापकत्वात् तथा
वदं तेगलस्पतदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटिकविषयतासंबंधेन हेतुव्यधिकरणेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधि
करणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः न हि तादृशाव्यक्तेः कालिकसंबंधेनापि स्पंदत्वव्यापकत्वं मानाभावात् मूलस्य पंदव्यभिचारे
दादितिवाच्यं विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतया तद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पंदत्ववति विषयतासं
बंधेन तद्बुद्धिव्यक्त्यभावसत्वात् विषयतासंबंधेन स्पंदत्वसाकारकान्यबुद्धेः साध्यव्या
पकत्वासंभवात् किंच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्वेपि व्यधिकरणसंबंधा
वच्छिन्नवाच्यत्वाघटिताभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणासंभवात्

भाव १ [illegible]

८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतियोगित्वेति श्चेत्यादि मूलस्य दूषकत्वानुपपत्तिः न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपव्यापकताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासंभव
वारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतापामेवलन्मूलग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मे
ण विशेषाभावसमादाय व्यापकताप्रसिद्धेर्वारणार्थमेव सामानाधिकरण्यदलस्य व्यापकताया
मवश्यं निवेशनीयत्वात् इत्यादिकं विभाव्यते तदा संबंधैक्यविवक्षयेति यं स्य साध्यव्यापकत्वस्य २५
तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्व
स्य च एकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावंतोभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् यावदंतर्गतस
मवायादिसंबंधेन नित्यज्ञानत्वमनत्वस्पंदत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि०ना

भवा यसंबंधेन यावद्वृत्ति [illegible] करणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वा
त् मनस्त्ववान् परमाणुत्वात् तस्य दोम [illegible] कालत्वादि [illegible]
यत्वादित्याद्यव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य च तत्र घटकतया तस्य प्रति
योगितावच्छेदकसंबंधसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यं स्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीति प्रतीति
प्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारात् अन्यथा भूतले संयो
गेन घटत्वावच्छिन्नघटवद्दिक्ष्येवं निर्णयसत्त्वेपि भूतले संयोगेन घटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययप्रस न४
[illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] सर्वैः संबंधैः
[illegible]
प्रतियोगिता [illegible] विच्छिन्नानि [illegible] कृते च सामान्याभावे वक्ष्यमाणत्वात् केनचित्संबंधेन यावि
क्षयेस्य साध्यवत्त्वं साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्य घटकीभू
तप्रतियोग्यधिकरणत्वं चैकेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षणीयमित्यर्थः तथा च सा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतोदृतासंबंधावच्छिन्ना यावंतो अभावाः साध्य
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः स्युर्घटान्तरत्वाभावात् न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियो
गितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यं। तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादायैव
केवलान्वय्याद्यौ लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यप्रसिद्धौ [illegible] मूले तन्निराकरणास्यासंगत्यापत्तेः
न चैवमपि वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रंथविरोधः वाच्यत्वादेः संयोगादिसंबंधेन धूमाद्यव्यापक
त्वादिति वाच्यं। वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यत्रादिपदस्य त्वात् यत्र स्वरूपसंबंधेन साध्यता तत्र वाच्य
त्वाभावमादाय संयोगसंबंधेन साध्यतायां च अव्याप्त्यभावमादायातिव्याप्तिपरत्वे यत्र सगते
रिसाकुः तन्मते मन्योन्याभावस्येत्यादिग्रंथविरोधात् भूतत्वम् [illegible] उभयस्य सम
वायेन साध्यतायां मन्योन्यत्वस्य तत्संबंधेन साध्यव्यापकत्वासंभवात् व सन्निपातकसंबंधेना
धिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन संबंधेन साध्यतायां ध्वनी चैत्रत्वादिसत्त्वादिसत्त्वे
तौ अव्याप्त्यापत्तेः तद्रूपान्यरूपेरूपत्वादिसादौ अतिव्याप्त्यापत्तेश्च साध्यताघटकसम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰ता॰
१०

२१४

तायसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यभावानामस
[illegible] नाधिकरण्यादिति यत्तु विशेषणतावि
शेषण साध्यव्यापकत्वे तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामाना[illegible]धेयत्वाविवक्षयेत्यस्यार्थमा
हुः तदपि घटादौ वर्तमानस्यासत्त्वसामान्याभावस्यासादृगपस्यालक्षणकतापतेरुपेक्षितमिति संक्षेपः ॥ अ
त्र संबंधेन व्याप्तिविवक्षायास्तु सामान्याभाववान् पृथिवीत्वात् जन्यपृथिवीत्वादेः सादिविसदृहे तावतिव्याप्तिः
साधनसमानाधिकरणस्य पृथिवीत्वान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यवच्छे
कृ४ देन यादृक्त विशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकर[illegible] कारकयालि
चित्समाप्तेः विषयतासंबंधेन साध्यव्यापकत्वात् यावदर्तस्य तदभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति गतृ३
योगिसामानाधिकरण्यविरहात् नातिव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्भिन्नकालीनघटादौ केनापि संबंधेनास
त्वादिति वाच्यं विषयतया ज्ञानसमानकालीनावच्छेदितया तादृशबुद्ध्यभावदशायामेवरूपमून्येगगना

तो ८

१०

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1529
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दोषविषयतासंबंधेन तु दुःखाभावप्रतियोगितावच्छिन्नाभावसत्वात्तादृशज्ञानव्यक्त्यभावस्य सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् [illegible] च्छिन्नावच्छि[illegible] निषे
ध्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौ सत्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्य त
द्बुद्धिव्यक्त्यावसत्वेनोक्तस्थले तिव्याप्तेरावश्यकत्वादिति भ्रमं निराकुर्वन्ते रूपसामान्या
भावेत्यादिना पृथिवीत्वादिकमिति नित्यपृथिव्यादावुपाधित्वे मानाभावादादिपदं
तेन जलान्यपृथिव्याद्युपग्रहः सहेतुत्वं प्रतिकूलं विरोधं निरस्यति प्रलय इति महाप्रलय
इत्यर्थः खंडप्रलये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येवान्यथा उत्तरसर्गे पार्थिवद्व्यणुकस्य
रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणोः पाकांतरकल्पनापत्तेरिति प्राञ्चः प्रलय इत्यस्य पाकेन रूपादेः
प्रलये नाशस्यावश्यमित्यर्थः तेन प्रलयानभ्युपगन्तेपि न क्षतिः उत्पत्तिकालेचेत्यत्र चका
रेण निरुक्तप्रलयस्यानुकर्षणाद्द्व्यावयवित्वापि पाकदशायां तत्सत्वान्न ग्रंथस्य

५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि०९८

११

न्तनते प्रपरेननुविरोधविरहे ... त्वभिचारित्वात् ... घटे ... मतत्याह उत्

लीनीना मतत्वादि ... प्रतियोगिवादेन प्रतियोगिनइव तस्य

विरोधित्वं चैकदेशकदेशावृत्तित्वं मानाभावादिति प्रन्याघवच्छेदेन परमाण्वादौ रूपादिसामान्याभावे दौ

तु योग्यसंनिकर्षाभावात् प्रत्यक्षासंभवेप्यनुमानादिकमेव मानमस्तीत्याशयः यत्तु घटादावुत्पत्तिकाला

वच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः तत्रासत्वेपि द्रव्यसमे

वेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोः चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्वेन संनिकर्षसंभवादिति तत्तुच्छं च

क्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेष

... वग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वे ... वत ज्जान्यतावच्छेदकत्वा स्ये ४

न्य त्त्वेऽथात्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयं वस्तुतस्तु स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसम

वेतस्य घटादेरसत्वात् तद्विशेषणताया अपि तदानीमसत्वात् उक्तक्रमेण हेतुत्वेव निर्दलेति ध्येयं यत्र

त एवेति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधि ... त्वे मानाभावादेरसत्वे ... रक्ति मध्वंसप्रागभावयोः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्वमावेदयितुमंतरापद्रं रक्तरूपमिति न पुंगुणे उक्तौ स्य पुंसीत्यनुशासनाद्रक्तौ रूपमिति से
वप्रयोगे गुण इति वाच्यं वस्त्वेतराविशेषणत्वात् ... स्यैव शुक्लादिगुणस्य तेन पुंस्त्वानुशास
नात् ... अतएव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे भाषितपुंस्कत्वं वक्ष्यत इति। एषः रक्तं रूपं न्या
सीसाकारकः प्रत्ययः पूर्वैसादि पूर्वं ररक्तस्य ध्वंसनाति उत्तर रक्तस्य प्रागभाववतीया
नीरक्तेपीयर्थः नवरक्तनादशायां वर्त्तमानस्यापि रक्तोत्तरध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्नतादृशप्रत्ययः तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यं ध्वंसा
दिप्रतियोगित्वस्य किंचिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात् तत्तदनंतध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वाव
च्छिन्नत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नासंताभावसंबंधस्यैवांतरास्यामादिषु कल्प
नायाः लघुत्वाच्च न च यावंति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्य
क्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावैरेव ... रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियत इत्यप्रकृते च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वात् नैनं तथा प्रतीतिरिति वाच्यं। तथा सं
तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रसज्यापत्तेः
विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयात् विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वा
त् अन्यथा सामान्याभाव एव न सिध्येत् इति भावः प्राचस्तु प्रतियोगितासंबंधेन
रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रसयोरूपलाघवच्छिन्नप्र
कारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादशायां रू
पत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः किमनुरोधेन रूपध्वं
सादिमति तद्वदसंताभावसिद्धिरिति प्राहुः अंतरा श्यामे समवायेन रक्तं रूपं ना
स्तीति प्रतीतेः प्रामाण्यानुरोधादेव ध्वंसासंताभावयोर्न विरोधः अन्यथा स
मवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिध्या तत्प्रतीतेरसंगत्यापत्तेरिति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तु परमार्थः तत्सामानाधिकरण्यं चेति प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः स्वविशिष्टेति
स्वपदं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतत्तदभावव्यक्तिपरं तथा च तत्तदभावा
भावीभूतं यत्सत्ताघटत्वसंबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणं तदवच्छेदेन तत्तदभावे प्रति
योगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यमित्यर्थः तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिनावच्छि
न्नाभावस्य [illegible] अधिकरणसंपादने व्यापकताघटकसंयोगादिसंबंधेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः न वा द्रव्यं विशिष्ट
सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिनाद्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणगुणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि
करणत्वेपि [illegible]क्षत्वात् गुणादीनां विशिष्टसत्त्वानधिकरणत्वात् यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदके
नानाभावाद्व्याप्यत्वाभावादिनिष्ठस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हेत्व ८३
धिकरणस्य संभवः न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरण
ताकत्वं स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः प्रतियोग्यधिकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि॰ग॰टी॰
९३

गौ

करणवृत्तित्वस्यानतोवद्व्यतद्घटत्वादिसाध्यकव्याप्तिः यावदेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः तथापि याव
तो हेत्वधिकरणवृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणवृत्तियावंतो [illegible] तत्प्रतियो
ग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः एकमात्रवृत्तिहेतावपि तत्क्षणवृत्तित्ववि
शिष्टस्याधिकरणत्वस्य नानात्वसंभवतीति न कोप्यनुपपत्तिरिति। नन्वप्रतियोग्यधि
करणीभूतस्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणकत्वमात्रं सम्यक्। हेतुसमानाधिकरणात्
त्यंतस्वविशिष्टेसस्यत्ववैयर्थ्यापत्तेः प्रागुक्तमत्स्वावशिष्टपद हेत्वधिकरणावच्छेदे
त्यस्यप्रवेश एवार्थवत्भवतीति संतपस्यात्यद्भुतस्यापि तस्य प्रधानप्रयोजनमाह। तेनेति
ना।३ गोत्वादिगगनाद्यभावस्य तद्वृत्तिकालेवृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसंगः
तियोजना। इदमुपलक्षणं। तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यापि काले प्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वात् धूमवान् वन्हेरित्यादावतिप्रसंगोऽद्रष्टव्यः। गगनाद्यभावस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकसंबंधेनापि हेतुमत्त्वमुपपादयितुमाह गगनाद्यनधिकरणेति इदानीं चत्वरे गगनो
नास्तीति प्रत्ययात् गगनस्यापि कालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य गगनाद्यनधिकरणचत्वरावच्छेदेन
दैशिकविशेषणतया यस्य चत्वर एव तत्कालावच्छेदेन गगनात्यन्ताभावो विषय इति वाच्यं देशहेतौ का
लस्यैव कालहेतौ देशस्यावच्छेदकत्वानुभावात् एकदेशस्य कदाचिदवाच्यत्वात् इदानीं गगने गगनो नास्तीति
प्रतीतेः गगनाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगने हेतित्वावगाहितायां भ्रमत्वापत्तेश्च गगनाद्यभावस्य गगनादे
सार्वत्रिकत्वे न व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वासंभवादिति भावः तद्वतीति गगनादिमतीत्यर्थः काले जन्य
काले दरमध्वंसे सोऽपि तस्य प्रलयास्थे ताभावे भावस्यापि यावदतगतत्वात्तस्य च [illegible] ष्टिकाले प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्याभावान्नेति व्याप्तिरत आह महाकाले चेति तथा च तस्यापि महाकाले प्रतियोगिसामानाधि
करण्ये तस्य कालिकसंबंधेन जगदाधारत्वादिति भावः ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसंबंधेन स
त्वे प्रमाणाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवेत्यपूर्वि [illegible] दाप्याह यत्र कालत्वमिति उक्तविवक्षा
नादरे घटादिसाधारणरूपेणापि गगनादेः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह जन्यद्रव्य

58

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नि०प्रति
१४

तां

मिति। द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्धेतुरेव प्रलयेपि कालिकसंबंधेन परमाण्वादेः सत्वात्। कार्यद्रव्या
नधिकरणत्वे सति द्रव्यत्वेनेव धर्मिमहत्त्वस्य तोव्यभिचारित्वसंपत्तये जन्यपदं ननु महाप्रलयास्विं
गीकारे प्रागुक्तहेतुद्रूपमेव लक्ष्यं प्रलयेपि ब्रह्मांडांतरे जन्यद्रव्यसत्वादतः साध्यांतरमाह प्रलयावृत्तीति। खंडप्रल
यावृत्तिर्वेत्यर्थः यद्यपि प्रतियोगिमत्त्यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकविशेषणसंबंधेन विवक्षायामविप्रदागोत्वं त
तदागोदिस्यादावतिव्याप्तिवारणं भवति प्रलयावृत्तित्वाघटितच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकसं
बंधेन वृत्तिविरहात् न च द्रव्यं महाकालवृत्तिः सादावव्याप्तिः कालिकसंबंधेन महाकाल [illegible]
स्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशवि
शेषणतयाविशेषणीयत्वात् तथापि तद्रूपभिन्नं गुणत्वादिस्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपाद्यन्यतमाभा
[illegible]रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपतया तस्य दैशिकविशेषणतया [illegible]
हेणपावदनंतर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपाद्यभावस्य सर्वस्यैव तादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमा
नाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे सत्वादिविवक्षानुसरणमिति न दंति वस्तुतो दैशि
कविशेषणताघटितस्य लक्षणांतरस्यापि हेत्वादेकेनापरस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वादनुक्तलक्षणेन वैयर्थ्यमिति

मिश्रत्वो

१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ ननु हेत्वधिकरणे विशेषणतया कर्तमानानां भावप्रभावानां प्रतियोगि ... त्वमेव विशेषणता संबंधेनोक्तं प्रतियो
गि ... विशिष्टत्वप्रवेशोपि नो स्यादिति तेनयुक्तं ... त्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामसत्त्वाभावस्य प्र
तियोगिवैयधि ... तत्संभवापत्तेः नहि यावत्त्वविशिष्टानां नामभावो ... त्वादिरूपप्रतियोगि

ध्येयं प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकं प्रमेयत्वं द्रव्यत्वं व्यभिचारी स्यात् अतः कपि परं प्रतियोगिवैय
धिकरण्याघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशनीयं यथासन्निविशेवैयर्थ्यविरहात् अतस्तद्वद्घ
... संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वैयधिकरण्यक्षतमित्याशयेन संयोगाद्यात्मकाभावस्याभिधानं तद्घ
टितसाध्य[...]व्यापकतायाः प्रवेशेतु गगनत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्याभावोपि यावदंतर्गत इति
तस्यैव हेत्वधिकरणीभूतगगनाभावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टप
दं एतदभिप्रायेण संयोगाद्यात्मकाभावेस्यत्राभिहितपदमुपात्तं वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुणत्वा
न् रूपत्वादित्यादौ कालिकेन ... समानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणसामान्याभावस्य
च कनाप ... गगनाद्यनत्यरूपत्वादित्यात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदंतर्गत
स्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यात् यदि स्वविशिष्टपदं न स्यादित्यादिकं ननु धू
माद्यभावनिष्ठो जलत्वादिघटितत्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्याभावो धूमाद्यभाव एव अधिकरणक
त्वाभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तेन च धूमादेः साध्ये वह्न्यादि हेतावति व्याप्तिः

था१ अभावा२

स६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूमाभावत्वस्य प्रतियोग्यधिकरणावच्छेदेनैव तादृशाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत आह जलत्
वन्तीति न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि जलत्वादेर्न तादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरण
त्वं किंतु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न तादृशप्रसंगयातिप्रसंग इति वाच्यं एवं सत्यभा
वमात्रस्यैव प्रायेणाभेदप्रसंगात् उक्तक्रमेणैवातिप्रसंगस्य वारणसंभवात् इति भावः ननु
धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्यात् धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रति
याभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावादेश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभा
वादभिन्नस्य स्वाधिकरणावच्छेदेनैव वह्न्यादिभेदात्मकस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण
त्वादिति चेदत्राहुः यावत्स्वरूपस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छे
दकीभूततद्धर्मप्रतियोगिताकाभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्र
यसामानाधिकरण्यं विवक्षितं तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गिताश्रयेण धूमादिनाहेत्वधिकरणावच्छेदेन [विरोधि] योगि सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः न चैवं यत्स
मानाधिकरणाद्यस्य यत्वे वैयर्थ्यमिति वाच्यं पाकत्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाश्रपि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वे
यान्त्यप्रतियोगितावकस्यामलत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहात् अयमाश्याना
दिसाधारणव्याप्तिवारकत्वात् जलत्वरूपत्वविशिष्टेत्यादिकं न पस्तुवस्तुतः एवमनुरूपेणेवोक्तः तेन तादृशाभावस्य धूमाभा
कत्वावच्छेदक वत्वरूपत्वेऽपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादति
व्याप्त्यसंभवेऽपि नासंगतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठयत्किंचित्प्रतियोगित्वं न तु धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमे
यसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं लाघवात् ननु तद्भिन्नप्रतियोगित्वानंगीकारे गौरवात् इत्यत्र विवक्षाप्रयोजनप्रतीकारादि
निराचो।

भिन्नत्वादि तत्साध्यव्यापक। वस्तुतः साध्यतावच्छेदकादिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना
याः यादृशप्रतियोगितायाः निरूपको भावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियो
गिताश्रयस्य सामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यं। तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादि

समानाधिकरण)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि०टी०
१६

नाप्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं च न
नवच्छिन्नैव घटत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि
करण्यमुपादाय व्याप्तिप्रसंग इति युक्तमुत्पश्याम · यत्तु समनियताभावैक्यमते धूम
वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं येन येन संबंधेन साध्यव्यापकता तैः प्रत्येकं
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षितं । तथा च व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिक
[illegible] त्वस्य स्वात्म स्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्योन्यरूपस्वरूपसंबंधेन [illegible]
ण्याभावात् नातिव्याप्तिः अत एव विषयितासंबंधस्य व्यापकताघटकत्वेपि नित्यज्ञाना नि
त्यत्वविषयकत्वादिना दोषो नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकसमवा
यादिसंबंधेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति मतं तुच्छं घटघटत्वादिनाव्यत्तौ भावा

१६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथा तस्य स्वव्यापकताघटकेनापि पिंडान्यत्वनिरूपितस्वरूपसंबंधेन यावद्वृत्तित्वाधिकर
णप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय [illegible] विशिष्टस्य यत्समानाधि
धिकरणाद्यस्य च वर्यापातादिकृ॥ ॥ ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपि सद्धेतौ गगनत्ववान् त्वाभावा
गगनत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्य नाभावमादाय प्रोक्तलक्षणसंभवात् प्रतियोग्यवृत्ति [illegible] लादिमूलानंतारानुपप
त्तिः न च वैशिष्ट्यस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायाः विशेषणीयत्वान्नैवमिति वा
च्यं व्यभिचारावारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकालीनत्वेन हे
तुविशिष्टैव गंधावत्तारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणांतरमाह यत्समानाधिकरणानामित्यादि वह्निमान्धूमात्स नर
त्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टघटत्वाभावगुणत्वविशिष्ट
सत्ताद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छि
न्नसामानाधिकरण्याभावादत उक्तं रूपावच्छिन्नेति॥ तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वादेः साध्यव्यापकता त्यं ५
नवच्छेदकत्वाददोषः ननु साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य घटत्वेन वह्न्यभावस्य यावद्धेत्वधिकरणे घटत्वावच्छि
न्नसामानाधिकरण्याभावात् व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति न दर्शयं [illegible] तु घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव
वह्नित्वेन घटाद्यभावतया तस्यापि यावद्धेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधि
करणत्वात् समनाधिकस्य व्याप्यत्वव्यापकतावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य मूलोक्तस्य एतन्नू

न ५

रु १

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1529
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰रि॰ नं॰
१७

क्षणाघटत्वादौ हेतावाऽव्याप्तिरिति। तथा च साध्यं येन संबंधेन हेतुस्तेन संबंधेन हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्ने तदधिकरणवृत्तित्वमभावे ग्राह्यं। तेनायमात्मा ज्ञानात्। घटान्यत्वे सत्यौ
लघटसंयोगादेः सद्भावान्मत्त्वसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः। एवं येन संब
न्धेन व्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं बोध्यं। अतो न व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवा[illegible]भावमा
दाय लक्षणान्वयसंभवात्। प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः। न
वा जलत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः। प्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टे तदधिकरणावछे
देन बोध्यं। तेन द्रव्यत्वसत्त्वादिसाध्ये द्रव्यत्वाभावस्य महाकाले हेतुमति प्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः। इदं त्ववधातव्यं। साध्यव

१२

65

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनान्वये कर्के लक्षणमेव व्यापकतावच्छेदकत्व
मन्त्र लक्षणप्रवेशे न तु प्रतियोगिव्यधिकरण्यघटितं । तथा सति व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावासंभवापत्तेर्नागमसंस्कारकजन्यव्याप्तिबुद्धिविषयस्य सामान्याभा
वमादायैव सर्वत्र लक्षणान्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य वादिनेऽथावतारानुप
पत्तेः । तज्ज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशाया
मेवतादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात । एवं चैतत्स्वविशि
ष्टपदेन कपिसंयोगाभावात्मकाप्यागगनत्वादि विशिष्टस्य वा गगनाद्यभावस्य
भावमुपादाय कपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादि सद्धेतौ व्याप्तिवारणेऽपि
संयोगाभावे सादेरुक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकसत्त्वात् । किंतु हेतुमति प्राते
वर्त्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपवत्त्वात् । तस्य वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्मादावसत्वेनयावद्धेत्वधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविर
हात्सत्तावानवच्छेदत्वाद्दावव्याप्तिसाध्यत्वमपि निरूपदात्र च साध्यता
स्वसंबंधे वच्छेदकेनसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोयद्धेत्वधिक
रणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकर
णस्तत्त्वमित्येवसम्यक्। वो.प्यत्वेत्यादिनाघटाद्यभावप्रमाप्यैववाच्यं तेय
त्वादिसाध्ये लक्षणसमन्वयादितिवाच्यं। स्वरूपसंबंधेनप्रमेयत्वावच्छिन्ना
८।४ भावाप्रसिध्याप्रमेयत्ववान् ज्ञेयत्वादित्यादौ व्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। गुरुधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताप्रसिध्याप्रमेयत्ववह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेः। वि मे
षयात्मकसंबंधस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपामोमान्नृचैत्रत्वादेः सत्त्वे
स्वामित्वादिसंबंधेनगवादेः साध्यतायामव्याप्तेश्च। दिक्षु नानुव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगसंबंधेन द्रव्यत्वसामान्याभावो वा धूमाभाव
एव तथाऽयोगोलकभेदतदभावान्यतरत्वेन व्यापो गोलकान्यान्योन्याभावोऽयोगोल
ककान्यत्वस्वरूपसंबंधेन नेदं सामान्याभावोऽयोगोलकान्योन्याभाव एव स
मनियताभावानामैक्यात् । तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वहु
नित्वादिकं तदवच्छिन्नेनैव समं यावद्वह्निसमानाधिकरणधूमाद्यभावस्य प्रतियोगि तावच्छेदका
समानाधिकरणत्वात् । धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । सामान्यधर्मेण वि वच्छिन्ना
शेषाभावाप्रसिद्धेस्तु न तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावाप्रसिद्धत्वा
दिना धूमाभाववत्त्वात्तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकाभूतप्रमेयत्वावच्छि
न्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् । अत्रापि यावत्त्वस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य
विशेषणत्वात्साध्यव्यापकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नयत्प्रतियोगिताकयत्स
मानाधिकरणाभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीधि. सि. १९

= वस्तुतस्तु साध्यव्यापकत्वे स्वसमानाधिकरणहेतुवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वे सति धर्मस्य पक्षत्वे साध्यावच्छिन्नत्वेन तेन धूमसंयोग घवच्छिन्नेऽपि च साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितादीनां निरासः = ४ राम

वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव पर्यवसितार्थः । तथा च धूमादिनिष्ठतादृशधू
मत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्य धूमनिष्ठप्रतियोगित्वे तदवच्छेद
कीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नेन साध्यहेत्वधिकरणतावच्छेदकसामानाधिकरण्य
विरहान्नातिप्रसंग इति संप्रदायः । वस्तुतो व्याप्तिपि साध्यव्यापकतावच्छेदक
रूपावच्छिन्नाभावस्य हेतुवृत्तिधर्मानवच्छिन्नया यादृशप्रतियोगितया नि
रूपिकोऽभावः तादृशप्रतियोगितायां यदवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नसामानाधि
करण्यं वक्तव्यं । धूमत्वादिना धूमाद्यभाववत्त्वेन प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभा
वः सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु यादृ
शप्रतियोगिताकाभावे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्व
स्य जागरूकत्वात् इति भिन्नस्य च हेतोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा

२२

वच्छिन्नत्वादृशप्रतियोगिताकाभा[illegible]दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
वाच्यमतो न कोपि दोष इति ध्ये[illegible]य ।। ।। चक्रवर्तिलक्षणं व्याचष्टे ।। केचित्त्विति । अनवच्छेदक
मिति । यत्साध्यतावच्छेद[illegible]
दिसाद्ये लक्षणसंगतिः व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्य प्र
तियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः । कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादिसाध्यावव्या
प्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तेरिति । वह्नित्वादिना घटादेरभावमादाय व्याप्तिरतः साध्येति । अत्र च
प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या । तेन समवायादिसंबंधेन वह्न्याद्यभावस्य हेतुस
मानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वह्नित्वादेर्नासंभवः । प्रतियोगिवैयधिकरण्य
प्रवेशो वा संज्ञेयत्वादिसाध्यावव्याप्तिः । प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्स
रिसागः । व्याप्यवृत्तित्वं तु निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं । हेत्वधिकरणे यत्किंचिद्व्यक्तिव
त्त्वभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यद्भाववृत्तित्वं तत्त्वं वा । एवं
चैतल्लाभार्थमपि न हेतुसमानाधिकरणे युक्तं । न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणं । नैयर्थ्यात् । य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰टि॰उ॰
२०

राम

किंचित्त्वनिवेशात्त्वात् । कपिसंयोगाभाववानस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगी
सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । ननु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वे-
न घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नि-
त्वादिकमिति व्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमते विशिष्टमाह । हेतुसमानाधिकरणस्येति ।
[illegible]
यो ज्ञेयः । ननु तथापि हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य प्रतियोगि-
तायाः समानाधिकरणं सदेव वह्नित्वमवच्छेदकमिति व्याप्तिः । तादृशप्रतियोगिताया अ-
न्यूनवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा व्याप्तिः । एवं ते वह्नित्वेन तावता ता-
णोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्नित्वे-
[illegible] वच्छेदकत्वेन वह्नित्वं मात्रे पर्याप्तं किं तु तावता [illegible]
भयत्वेऽपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वसामान्यावच्छिन्नवति पर्वते तादृ-
तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गादिति वाच्यं । लोदलमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
[illegible] हेत्वधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदके सति स्वसमानाधिकरणत्वं स्वन्यूनवृत्तित्वं । द्वितीयदलोपादानेन व्यधिकर- २०
णधर्मावच्छिन्नाभावसंग्रहः = ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छेदकतामात्रस्याभावाविरोधित्वात्। घटवति घटत्वेन पटाभावस्याप्यनापत्तेः। किंतु प्रतियोगितावच्छेदक
रूपधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशे सद्भावसत्वोपप्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नेनैव साधर्म्येणाभावस्य विरोधित्वं वाच्यं। तदेतद्वह्नित्वादिना तार्णतार्णेत्यभा
भावादिसत्वेपि न क्षतिकरं। अत एव द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीत्यादिप्र
तीतौ सामान्यधर्मेणापि विशेषाभावोऽभ्युपेयते। न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छे
दकं संभासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यं। वह्निमानयमिति वा निर्णयसत्वे
पि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रसंगात्। द्रव्यत्वस्यैवावच्छेदकतया भानादन्यथा वह्नित्वावच्छि
न्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वन्ह्याद्यभावबुद्धौ वह्नित्वेन वह्निमत्तानिश्चय
स्य प्रतिबंधकत्वात् तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः। अस्मान्मते तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रति
योगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्नित्वविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वा
त्तदसत्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसंभवादतो लक्षणांतरमाह। प्रतियोगिव्यधिक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणस्यैवेति। केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वाभिन्नप्र
तियोगितायाः अवच्छेदकं यत्तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंध
विशेषः। स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः
अननुगमात्। आधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्र
तियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु सामान्यधर्मः अप्रसक्तत्वात्। व्यधि ति ५
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले तु प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं। गग
नत्वादिरूपमेव। अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव साकमभावस्य वि
रोधित्वात्। तदवच्छिन्नवृत्तित्वाद्यभावस्यासत्त्वप्रसंगात्। विवादोप्यतिरिक्तायां
प्रतियोगितायामेव। अन्यथा समनियताभावानामैक्ये न नित्यत्वव्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावानामप्यकृतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां तदनंगीकारा
नुपपत्तेः। इत्थं च वन्हित्वेन घटं तेन तार्णतार्णवन्हीनसत्त्वस्यैव प्रतीतिबलात्तादृशाभा

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्वे पि तादृशप्रतियोगित्वं न वह्नित्वावच्छिन्ने किंतु तादृशोभय
सामि न मति रिक्तनैवेति स्वानि ... ध्यापनन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः यदवच्छेद
कत्वं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्वात् तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः। नन्वत्र लक्षणे हेत्व
धिकरणवृत्तित्वमभावस्य संबंधमात्रेण न वाच्यं। वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकसं
बंधेन धूमवति सत्वादव्याप्त्यापत्तेः। अघटत्वस्वरूपस्यैव नापि देशिकविशेषणतया
घटभिन्नेद्रव्यत्वादिसाध्यवति अव्याप्त्यापत्तेः। घटत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य विशेष
णतया वृत्तिविरहादिसतो लक्षणांतरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः। अपरे तु प्रागुक्तस्या
प्यवृत्तित्वं यत्किंचित्त्वघटितत्वेन दर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरण(प्रतियोगितया)स्येति
लक्षणांतरमुक्तमित्याहुः। अन्ये तु कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकारण
भावाभावे साध्ये आत्मत्वादिहेतौ अव्याप्तेः। आकारणभावात्मकस्य साध्याभा
वस्य निरवच्छिन्नवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्र
तियोगिव्यधिकरणस्यैवेति लक्षणांतरमित्याहुः। हेतुसमानाधिकरणस्य प्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰टि॰ना॰ २१ रामसहाय

योगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यताव
च्छेदकमिति योजना। अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन प्रतियोगिसमानाधिकरण
भिन्नत्वं समनियताभावानामभिन्नतया [illegible] घटत्वेन घटाभावादेरपि घटत्वे
न प्रमेयसामान्याभावस्वरूपत्वात् तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत
या तदन्यत्वासंभवात्। अत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो यो
यस्तदन्यत्वमपि न तथा। घटत्वेन घटाभावादेरेव प्रमेयत्वादिना घटाभावात्मे
कत्वात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्याभावस्यापि तत एव वारणसंभवे सामा
नाधिकरणेनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च। न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृ
शप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं हेतुव्यधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगि
तांतार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशम
तस्तादवच्छेदकत्वं वह्नित्वमप्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं। तेन तादृशप्रति २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगितायाः समानाधिकरणावच्छेदकत्वाप्रसिध्या तादृशप्रतियोगितैव लक्षणघटकमिति
वाच्यं । किंचैवं सत्तावान् जातेरित्यादौ व्याप्तिः । गुणादौ विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाश्रया
त्र३ धिकरणत्वात् । घटवान् महाकालत्वादित्यादौ अव्याप्तिप्रसंगाच्च । हेतुता महाकालस्य साध्यताघटककालिक
संबंधेन घटाद्यभावप्रतियोगितायाश्रयाधिकरणत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति चेदत्राहुः
स्वा५ साध्यताघटकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्ति[illegible]वच्छेदकधर्मविशिष्टानाधिकरणयावदुक्ताधिकरणकाः यावन्तः
प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितार्थः । तथाच वह्नित्वेन घटाभावस्यापि घटादिनिष्ठप्र
तियोगितासादृश्यमेतीति तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं । घटत्वेन महाकाल वा५
त्वादित्यादौ तु गगनाभावीयगगननिष्ठमेव साध्यप्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोऽपि दोषः । वस्तुतो वह्नि
त्वेन घटो नास्तीतिवत् धूमवान् वह्नित्वेन घटवान् न किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिबलात् व्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकोऽप्यभावोऽस्ति । अत एव समवायेन गगनाभाववत्त्ववद्
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति न साध्यतावच्छे

तो१ ते१
=यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकता
कइति =१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दकावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वे हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितास
मानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
भावत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गले नासाध्यतावच्छेदकरूपाविव
क्षितं। तथा च घटादिनिष्ठस्य वह्निसेन घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि ता
दृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वाद् व्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनो
क्तं। तथा च वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि तादृशप्रतियो
ता३ गिसमानाधिकरणवृत्तित्वस्वरूपव्यधिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वाभावस्य सत्वान्नाव्याप्तिः। कालो घटवान् महाकालत्वादिसा
दौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः अतथात्वे घटत्वेनपय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसंगतिः। कालः घटत्वेन पटवान् तु घटत्वेन स तु भ
वान् [illegible] धर्मेण [illegible] भावसत्त्वेन यादृशप्रति
योगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छेदकत्वमननातिरिक्तवृत्तिस्वरूपं [illegible] तदृति
रिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद् घटत्वदन्यत्वं नानाव्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगितायाः तत एव कारणसंभवे सामानाधिकरण्यदलवैय
र्थ्यमिति। अस्मा [illegible]
प्रतियोगितान्यस्य हेतोः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन अनधिकरणं
[illegible]धिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानार्थः। तथा च वह्नि
त्वेन घटाद्यभावस्य घटादिप्रतियोगितायाः अपि तादृशत्वात् वह्नित्वं।
[illegible] तदवच्छेदकत्वमादाय व्याप्तिरलं सामानाधिकरण्येनेति प्रा
गुक्तार्थकं। न च स्वरूपसंबन्धात्मकं प्रतियोगितायाः प्रतियोगि

78

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भेदेन भिन्नत्वात्। वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। वह्निसामान्याभावीयं यन्महानसी
यावीयं वह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतं वह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिता
श्रयीभूत महानसीयवह्नेश्चद्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति
वाच्यं। प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनैक्यस्वी
कारादिति। न च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगितापसि
ध्याऽव्याप्तिः गगनाभावीयप्रतियोगितेतदाश्रयीभूतगगनस्याधिकरणत्वप्र
सिध्या नित्यत्वलक्षणाभावादिति वाच्यं। महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभा
वस्य तत्कालविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तथात्वादिति।
तत्र प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताया अपि भेदः
तदा वह्नित्वेन घटाभावस्य यावद्वह्नित्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा प्रतियोगिता
सेव वह्नित्वेन वह्निसामान्याभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्ना धूमादिनिष्ठापि

वह्निधूमोभयाभावस्यापीत्यर्थः =

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतियोगितानाघटकात्। तथाच सामानाधिकरण्येन सत्त्ववैयर्थ्यं दुर्वारं वन्हित्वे
न घटाभावीयधूमनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टस्य
तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवन्हिधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वसत्त्वस्य सर्वत्रैव
हेतुमति सत्त्वेन वन्हित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघ
टकत्वादिति दिक्। एवं चेति। तथा च व्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वाभावादंशेपि न क्षति
रिति भावः। वन्हित्वाद्यवच्छिन्न घटाद्यभाववति धूमादेर्वृत्तेर्मानत्वादुक्तं साध्याभा
वेति। अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः। एवं परत्रापि विशिष्टेति। ननु तादृशसा
ध्यत्वादिविशिष्टतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव अर्थः। ननु विशिष्टस्याति
रिक्तत्वाभावात् तादृशसाध्यत्ववन्हित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव [illegible] पैरंपर्यात् तत्रावच्छे पा ४
दकत्वान्नैव दोषः। इत आह। तद्व्यक्तित्वेति। ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्ष
णयोः संयोगी सत्त्वादित्यत्राति व्याप्तिः। स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरू
पस्य सावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वाव्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावे सत्त्वादत

= स्वाश्रयाश्रयत्वसंबंधेन = ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आह सत्त्ववदिति। तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यतावच्छेदकसंबंधेन निरवच्छिन्नहेत्वधि
करणवृत्तित्वं तत्र करणाभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा। अभा
वस्य विवक्षितत्वमिति भावः। गुरुधर्मेण साध्यतायां च निरुक्तव्याप्तिरव्याप्ति
वारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वेऽप्यवच्छित्तेरुक्तनिरुक्त
व्याप्तेरेव लक्षणत्वोपपत्तेः तया वा यन्नाह वक्ष्यमाणं वेति। यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छे
दकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैकैकस्यैव वान्नज्ञाते रसादौ अव्याप्तिः। तादृशप्रतियोगि
तावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्त्वानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सत्त्वे वक्ष्यमाणमि
ति। सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमिति मर्मः। तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधि
निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सामानाधिकरण्येनानवच्छेद
कं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति मर्मः। ननु
व:१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्त्वात् गुणत्वव्याप्यसंयोगत्वविशिष्टसंबं
धिनिष्ठाभावीयसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहान्नतदादाय संयोग
त्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावना(पी)त्यत आह गुणात्वस्तित्वेति। गुणासमवेतत्वेऽस
र्थः। घटादावुत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाववइतिनिष्कर्षः। संयो
गी गुणान्यत्वे सतीति सत्त्वादिसाधौ गुणवृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदक
त्वं संभवति गुणाद्यन्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वादतः संयोगत्वाद्यव्य
भिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममात्रद्रव्यमात्रेति।
द्रव्यान्यासमवेतत्वेऽसमर्थः। उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिक
रणवृत्तित्वेन दशाविशेषणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगित्वविशिष्टस
बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्तदेव तु नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगा
त्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात्। एतावन्मात्रं स्फुरयितुं व्याप्यवृत्तीति। प्रागभावलक्ष

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२९

णं दूषयितुं रूपन्यस्यति । साध्यतावच्छेदकेति । स्वपदं विशिष्टहेतुपरं तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधि
करणसाध्याभाववदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं तद्धर्मवत्त्वं पर्यवसितं । अवच्छेदकसं
बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वे व्यभिचारिणि हेतौ तत्समानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ प्रायतएव हेतुस
मानाधिकरणसाध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नेति । तथा च विशिष्टसत्ताभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वा
भातिप्रसंगः ॥ अत्र साध्यसामानाधिकरण्यं येन संबन्धेन साध्यता तेन संबन्धेन साध्यस्य अधि
करणे दैशिकविशेषणतया वर्त्तित्वरूपं ग्राह्यं । तेन द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य
विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः ।
न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ वैयधिकरण्येन साध्याभाववतो साध्यवति कालेनोक्तकालिकसंब
धनवत्त्वावच्छिन्नेति प्रसंगः साध्याभाववद्विषयकतासामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसं

रामः

२९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८३

बंधेन सम्बन्धेन तैर्यद्यधिकरणं तद्विशेषणतापन्नत्वं बोध्यं । तेनाप्रमाकालत्वादिसाध्यके धि
कपतनपाहेतुव्यधिकरणे वर्त्तमानस्य समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिसाध्यके चस
मासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यसमानाधिकरण्यविरहेऽपि न व्याप्तिः
न वा कालः कालपरिमाणादिसाध्यके हेतुव्यधिकरणे कालिकसंबंधेन वर्त्तमानस्य कालत्वसामा
न्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तिविरहेऽपि च क्षतिः । साध्याभावस्तु प्रयोजके
द्वितीयदर्शाबोध्यः । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो लक्षेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावा
दिकमादायैव [illegible] इति ध्येयं । यादिगं [illegible] गतिः । कपिसंयोगीस
त्त्वादिसाध्यके तु कपिसंयोगाभावस्य साध्यसमानाधिकरण्ये द्रव्यमात्रसमवेतत्वाव
च्छिन्नाभावस्य साध्यसमानाधिकरण्यं नीति व्याप्तिः । कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकाकाशाभावाभावे साध्ये यत्र प्रमेयत्वादि [illegible] हेतुस्तत्र हेतुमति दै
शिकविशेषणतया वर्त्तमानस्याकाशाभाव [illegible] समेक साध्याभावस्य साध्यव
ति दैशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य । नित्यत्वादिसामान्याभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सापि निरुक्तसाध्याभाववत्ता न स्वपसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। यत्समानाधिक-
रणेति। यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्य इत्यर्थः तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ यदधिकर-
णधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमात्वहेतुः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेऽपि साध्यसामान्याभाव-
प्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
वस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रमदशायां पर्वतो न वह्निमानिति तद्धेतुः साध्यवत्ताज्ञानवि-
रोधित्वादसंभवः स्यादतः प्रमात्वोपादानं प्रमात्वं च न भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वं नातः
तादृशबुद्धेरप्यग्रहातः प्रमात्वादृतदोषत्वाद्वस्तुतः कृपादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः
साध्यवत्ताधीविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति प्रमाविशेषणं तथा च य-
द्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यमित्यर्थः तेनैतद्दृष्टत्वसमानाधिकरण-
स्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणे धर्मिणि प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि
संयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं। तथा च गुणो न संयोगी-
ति प्रमायाः गुणः संयोगी साकारकबुद्धिविरोधित्वेऽपि तादृशसाध्यवत्ताधीनेरेतु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छि[illegible]

न्नाधिकरणेतास्य व्यर्थतापत्तेः साध्याभावप्रमासामान्ये यद्वन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्य
व[illegible]त्वस्य सम्भवात् जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमायाः सा
ध्यवत्ताधीविरोधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञाने तदविरोधित्वादेव
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसंभवाद् इति दिक्। अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन रूपेण च सा
ध्यवत्ताज्ञानं बोध्यं। तेन पर्वतः समवायेन न वह्निमानिति प्रमायाः समवायेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्र
ति पर्वतो महानसीयवह्निमान्नेति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्ताबोधं प्रति प्रति
बंधकत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतिबंधकत्वं चात्रावच्छेदकधर्मवत्ताग्र
हादिव्यावृत्तं ग्राह्यं। तेन वह्निसामान्यत्वावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावा
देः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेपि ना
संभवः। सर्वत्रेति। साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य स्वरूपानाधिकरण्यात्यन्ताभावस्य तत्त्व
एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्सामानाधिकरण्यप्रमासामान्ये साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वं ना
स्तीति तन्निसत्त्व एव सामञ्जस्यादित्याशयः। यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यसाध्याभावसाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्तमेव प्रथमलक्षणार्थः। तथा च धूमसमानाधि-
करण [illegible] साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसा गप२
मानाधिकरण्यात् असंभवः स्यात् अतः साध्याभाववत् [illegible] प्रतियोगिपदं वैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्। अ-
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्यापि
ड्रस्येव निविष्टत्वात्। एवं द्वितीयलक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताबोधविरोधित्वं नि-
वेश्य साध्याभाववत्पदे साध्यस्य बोद्धव्यमिति तत्तत्पदं प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादि तं धावतारानुरोधेन साध्या-
भावस्य पूर्वोक्तद्वितीयतरीत्यैव वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य घटाभावादेः वह्नित्वेन साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रक्षेपे व्याप्तितादवस्थ्यात्। नन्व-
घटत्वेन वह्न्यभाव एव वह्नित्वेन घटाभावः समनियताभावानामैक्यात् तथा च तस्यापि साध्यतावच्छे-
दकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सति घटसामान्याभावा-
देरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्र-
मेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तादृशाभावमादायैव [illegible] साध्याभावपदवैयर्थ्यतापत्तेः [illegible]
लेपत्वात् इति॥ ॥ प्रागल्भ्यस्येन लक्षणान्तरमुपन्यास्यात् [illegible]
वयवृत्तित्वसामान्येन सर्वः तेन वह्निनिष्ठस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसा-
ध्यकानुमितिविरोधित्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः धूमनिष्ठस्यैव तन्नावच्छिन्नत्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भाववद्वृत्तित्वस्यापि इंधनत्वादिप्रकारेण वन्हिमनुमितिविरोधित्वादसंभवः स्यादतः प्रकृतेति। साध्यता
वच्छेदकसंबंधेन प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वन्हित्वेन वन्हिमनु
[illegible] तो न प्रकृतानुमितिविरोधित्वं [illegible]
यत्वमात्र धूमानप्रवृत्तेस्तस्याप्रवन्ह्यनुमितिविरोधित्वात् [illegible] विषयस्य सगा
त्किं तु विषयितया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं वन्हिनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूम
साध्यकानुमितिविरोधित्वाभावान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति।
तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वे सामान्येन प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकं त
द्वमित्यर्थः न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं मदशायामपि धूमसा
ध्यकान्न मिसनुलता वन्हिनिष्ठस्य भिन्नं म वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंध
[illegible] विरोधित्वादयस्यामितिना [illegible] साध्याभा
व वद्वृत्तित्वविषयितासामान्येन प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्त [illegible]
परीक्षा प्रवेशनीयः तेन न पूर्वोक्तदोषः अनु
सस्योक्तत्वात् साध्याभाववस्तु पूर्वोक्तद्वितीयपरीक्षा
मिसविरोधित्वेति। अनुमितिविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं स
भिकारधियः साध्यदित्यत्वेन व्यभिचारमात्रेऽतिप्रसंगापत्तेः किंत्वनुमितिजनकहेत्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न विरोधित्वं तज्ज्ञानं प्रत्यवादि निरुक्तव्याप्तिज्ञानेऽसति ... तदुपयुक्तानुमितिर्नास्ति एव
दृष्टिविरोधित्वेपि किंतु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीति केवलान्वयिनि पते
तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः यदि साध्याभाववद्वृत्तित्वं हेतुविशेषणतया ज्ञानं प्रकृता
नुमितितत्त्वं तथापि तद्व्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थान्तरमनु
मितिभावः एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्याप्यानुमितिप
रं विरोधित्वं च साक्षादेव निवेश्यते तदानव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसंगः इत्यपास्तं ता
दृशव्याप्तेरनुपयुक्ततया तदभिधानेऽर्थान्तरतादवस्थ्यमिति ।। ।। विप्रलक्षणं
परिष्कारोपन्यस्यति स्वकेचिदिति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धावपि वह्न्यादिसाध्यकव्यतिरे
किणि यावन्तः साध्याभावाः तत्तज्जातीयत्व ...
प्रसेकमिति यावन्तः साध्याभावाः प्रसेकमपि स्वजातीयत्वं एकत्रैव अभावेनासत्वात्तद्
केतत्तत्सजातीयाइति तदधिकरणवृत्तित्वाभावादस्तु तत्त्वदेनयावत्साध्याभाव
परामर्शे वह्निमान् धूमात् इत्यत्र सामान्याभाववान् वा घटत्वादि साध्याभावाप्र
कृतत्वाद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावं यावद्रूपाभावाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तत्तदधिकरणेति। तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तत्सजातीयतत्तदधिक
रणवृत्तित्वाभावो न्याय्य इति भावः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य सजातीयं घट
त्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारित्वमिति व्याप्तिवारणाय यावदिति।
तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्रा
सत्वाद्दोषः। साध्यसामान्याभाववृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभि
चारित्वप्रसक्तौ सतः सजातीयाद्वृत्ति। ननु घटत्वेन निर्धूमवत्तित्वाभावो व्याप्यत्वादिना धू
मसामान्याभावसजातीय एव सति व्याप्तितादवस्थ्यमत आह साध्यासेचेति। यद्यपि
साध्याभावनिष्ठे यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव साम्यं संभाव्यं तथापि वह्निसामान्याभावा
दिनिष्ठं वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपं यत्तादृशान्यतररूपं तस्य निर्वह्निवृ
त्तिसामान्याभावादावसत्वादसंभवस्तथाप्यपि यावत् समानाधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावाः तदन्यान्यत्वे तदभावान्यतररूपेण साजात्यं विवक्षितमिति दोषः समानि
ता३ यत्वाभावे व्याप्तगगनाभाव एतन्मिलितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु ग
गनाभाव तत्तदन्यत्वा...... सामान्याभावाव्याप्तेः तेन घटत्वेन निर्धूमवत्तित्वाभा
वस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्या

त४
= तत्पदगगनाभावपरं = २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावसजातीयत्वेपि नातिव्याप्तिः। साध्याभाववद्वृत्तीति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। अत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकप्र
तियोगिताकत्वेन रूपपरत्वे परिष्कारे घटत्वविशिष्टवान् घटाभावस्यापि साध्याभाव
पदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्त्वादसंभवः
स्यादतस्तत्परित्यागः। अत्र साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्रा
ह्यः। तेन एकसंबंधेन साध्यव्यापकस्यान्यसंबंधावच्छिन्नाभाववति हेतौ वृत्तावपि न क्षतिः।
यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव साध्यव्यापकत्वं तेनैव संबंधेन साध्यव्यापकस्याभा
वो ग्राह्य इति न तत्तु ... संबंधेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तादृशसंबंधेन सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्र
सिद्ध्या तत्र लक्षणाव्याप्तेः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वीकारेण कथंचित्तत्राव्याप्ति
वारणेपि वह्निमान्धूमसंबंधेन साध्यतापामव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः किं चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः संयोगेन धूमसामान्या
भावस्याप्रसिद्धेरिति तथा धूमत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य यावदन्तर्गतत्वेन तत्सजा
तीयतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्तु अन्यान्तु स्वरूपसंबंधेनायः ०पिंडभेद

ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यात्किंच[illegible] वृत्तित्वादिति व्याप्तिनिरासाद्वादिति ध्येयं। ननु कपिसंयो
गी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ व्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतत्वात् तत्स
तीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावत्वहेतावभावादत आह व्यापकवृत्तित्वे
मवच्छिन्नवृत्तित्वाव्यन्यत्वं संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि साध्या
भावतया हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादा
वव्याप्तिः रूपत्वेन निरुक्तसमवेताभावस्यापि [illegible] साध्याभावान्तर्गतत्वात्
तत्सत्तातीवस्य तदधिकरणवृत्तित्वे सामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् सामान्यस्य धर्मेण
[illegible] व्याप्तिरत आह प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्न[illegible]यादि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसंबंध
प्रतियोगिताकेऽभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वं तेन निरुक्तरूपात्मकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽप्युक्ताभावस्य न संग्रहः न वा वाच्यत्वेन प्रमेय
साध्यकाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तत्संग्र
हेऽपि सत्त्वेन वाच्यसाध्यकाभावेन तया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्साध्यव्यक्तेरिति अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरत्र साध्यवत्तित्वान्तर्भावेऽपि व्यभिचारित्वस्य न मात्र

तः। अत्रत्य निरुक्तोपासाद्यप्रतियोगितायाः एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वे धूमे
तेन संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतत्सामान्याभावनिष्ठनिरूपकप्रतियोगिताकत्वे
कपिसंयोगाभाववत्त्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः स
त्वेऽपि कपिसंयोगाभाववान् वाच्यत्वादित्यादौ स्वरूपत्वेन निरुक्तसमवेताभावस्यैव निरुक्तरूपसा
मान्याभाववत्तया तत्र निरुक्तरूपतावच्छिन्ननिरूपकप्रतियोगिताकत्वे साध्यतावच्
छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छे
दकरूपानवच्छेद्यत्वादिति ध्येयं द्वितीयपरीयते: प्रवेशस्य फलमाह अव्यापकवृत्तेर्वा
साध्यस्येति। तत्तत्साध्याभावेत्यादि। सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यापकत्वे तु
क्यै वह्निसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वस्य अव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिर
तस्तदुक्तिः। साध्याभावस्य विशेषणं तथा च निर्वह्निवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य सजातीयोऽस्तीति न दोषः।
वन्निर्वह्निवृत्तित्वस्याव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभावसजातीयोऽस्तीति
नन्वेवमपि निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोभयाभावस्य जलवृत्तित्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२=स्वप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगितानिरूपकत्वं नाम प्रतियोगितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति प्र।२

न्प्रसिद्ध्याव्याप्ति
प्रसिद्धिसंग्रहा

तेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य नित्यत्वरूपग्राहितनो वह्नौ सत्त्वादिति व्याप्तिः। न च यथा सद्रूपवन्निध
र्मावच्छिन्नत्वमिव स्वनिरूपकवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यम
तो तोक्तदोषः तथा सति गुणभेदाभाववत् सजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुण
[illegible]

व्याप्यत्वव्यापकाय
तातिव्याप्तिः
न्ताऽर्थ=४

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वं वा बोध्यः। अयं पाठः क्वचित्। तत्रन्यातिरिक्तो तेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभा
वादेः संग्रहः। अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न न
प्रतियोगिताकस्याप्रसिध्याऽव्याप्तिप्रसंगात्। न च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धू
मवृत्तित्वस्येन वन्नसत्त्वे ऽभावस्य हेतौ सत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः हेतु
ताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगितायाः विशेषणीयत्वेऽपि नि
र्धूमवृत्तित्वेन जलवृत्तित्वजलीयान्यान्यनि [illegible] वृत्तित्वो [illegible]
दाव्यातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं एतद्दृष्टरसे नैव पदे सादिना लक्षणोक्तेस्य २३
वक्ष्यमाणत्वात्। यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादृक्तौ सामान्यस्य
समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निवेशे प्रयोजनाभावः। सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावछि

न केचित्तत्त्वम्य ... अधिकरणत्वं=१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्न साध्याभाववदवृत्तित्वेन धर्माधर्माभावस्यैव तादृशसाध्याभावसजातीयस्य संभवात्
तथापि यथा सति विशेषणत्वे वैयर्थ्ये यत्र तादात्म्यसंबंधेन हेतुना तत्र सद्धेतौ व्याप्तिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्य ज्ञानत्वरूपतया तादृशतादात्म्यस्यैकत्वान्न्यायेन त
दवच्छिन्नाभावमादाय ... ततो निवेश्य ... ।यत्र तत्र साध्याभावव
दवृत्तित्वं तदवच्छिन्नाभावादप्रसिद्धेरसंभवः स्यात् व्याप्तिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा
ववदवृत्तित्वमवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशावृत्तित्वमपेक्ष्यैतच्चोवृत्तित्वमात्रस्ये
व पदवृत्तित्वे लो वच्छिन्नाभाव ...
का ... भाव ...
क्षणकरणात् अन्यथा महाकालभेदे साध्य ...
... महाकालभेदाभाववदवृत्तित्वमपेक्ष्य लघुनीरीतिलक्ष
...
मात्रेणैव महाकालभेदाभाववदवृत्तित्वव्यतिरिक्तसमानाधिकरणधर्म
लभेदाभावसजातीयस्य तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वव्यापकेत्तस्य प्रयो
जकत्वेनसजातीयस्य ... तादृशवृत्तित्वव्यापकेत्तस्य प्रयो
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिष्येयं।तादृशवृत्तित्वव्यापकेत्तस्य प्रयो
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरिष्येयं। ... तन्न्यायपरनु
ज्ञानमाह व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति।अभावमादायनातिप्रसंगइत्यन्यन्वयपरानु

घटेऽन्यत्वविशिष्टस्य च सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्ध्वंसंदाय वृत्तित्वात
न महाकालभेदवृत्तिभवस्य सत्त्वेऽन्यथा महाकालिकसंबंधेन
आश्रयतासंबंधेन अन्यत्वविशिष्टघटस्य सत्त्वेन व्यभिचारि ३२
तात्पर्यात् = २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे भेदाभाववस्यापि साध्याभाववत्तया तद्वृत्तित्वसामान्याभाववस्यापि व्यभि
चारिण्यसिद्धत्वात् कुतोऽतिव्याप्तिरत आह पार्थिवत्वादीति। पार्थिवत्वविशिष्टधूमवन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्व
तौ नास्तीति विनेरपार्थिवत्वादकुतोऽतिप्रसंगादिति भावः। आदिना जलत्वादिसंग्रहः। व्यासज्यवृ
त्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति। निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोभयत्वा
वच्छिन्नस्येत्यर्थः। न दोष इति अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभाववस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापक
प्रतियोगिताकत्वाभावात्। ननु वह्निमद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य धूमे सत्त्वात् अतिव्याप्तिरेव
स्यादिति भावः। इदं चेति वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनोक्तौ चेत्यर्थः। तादृशसंबन्धेन हेत्व
धिकरणताप्रवेशे गौरवमतः कस्यचिदित्युक्तं तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधि
करणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः। सत्त्वादावपि साध्यादिपदेन वह्निमान् धूमा
दित्यादिपरिग्रहः। तन्नापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभाववत्तया न वृत्तिसंयोगेन वह्न्य
प्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात्। ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभाव[illegible] नचैवं विशिष्टसत्त्व
त्वाभाववतित्वसाद्रव्यत्वाभावसजातीयस्य न वृत्तित्वाभाववस्य हेतावसत्त्वात् [illegible] तथापि स्वा
धिकरणे वर्तमान एव साध्याभावो ग्राह्यस्तावतैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यं। नचहेतु
वात्त्वेनेऽतिप्रसक्तातिव्याप्तेः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य महानसीयवह्नौ सत्त्वात्।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवह्नित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं। तथा सति निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धू
मवत्तित्वत्वेन वन्ह्यन्तरेऽभावं तादृशेण तत्त्वह्नित्वजलान्यनिर्धूमवत्तित्वोभयाभावं मादाया
तिव्याप्तिता दवस्थादत्तन्नाहयदेति। वह्निसाध्यवच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य
तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदतत्त्वं व्यभिचारिण
तिव्याप्तिरतो यावंत इति। तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभाववत्त्वात् तद्व्यापकीभूताभा
वप्रतियोगितावच्छेदकेन धूमत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तत्तद्व्यक्त्य
भावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमादिकं प्रति
व्यापकत्वाभावाद लक्षणं वहुमत तस्तादृशाः साध्याभावा इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
ताव ... वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः तत्तद्वह्नित्वादिकं तु न साध्यव्यापकताव
च्छेदकमतस्तत्सदवच्छिन्नाभावमादायनोक्तदोषः तादृशयावत्साध्याभावसजातीयं तादृशयावत्सा
ध्याभाववद्वृत्ति प्रागुक्तान्यतररूपालक्षणं तच्च व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रसेकमिति। यद्यपि तादृ
शयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साध्यजातं न कुत्राप्यभावेऽस्ति इति व्यतिरेकिण्यव्या
... साधनैच एकसंपकरणात् यावंतः साध्याभावाः
प्रसक्तान्तत्सजातीयस्य तत्तदभावस्य ... धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वा

= व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वे सत्यभावे समानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावे =३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गगनाभाववत्त्वादन्यान्यत्वरूपेण = २

दिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्निसामान्याभावे प्रतिव्यापकत्वात् व्यभिचा
रिण्यति व्याप्तिलक्षणे तत्सजातीयस्येति। सजातीयत्वं तु प्रागुक्तादिशा ग्राह्यं तेन संयोगादिसंबंधाव
च्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वन्ह्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान् वन्हे
रित्यनैकान्तिके व्याप्ति [illegible] धूमादिसामान्याभावस्य [illegible] विरहादिति [illegible] ध्येयं।
धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्व्यापका
भ तस्य च वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वन्ह्यादिकं प्रति न ८
व्यापकत्वादुक्तव्याप्तेरनाव्या [illegible] धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगिताव
च्छेदकेन च वह्नित्वादिना वह्निं प्रति व्यापकत्वादिति याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिनानिरूपकप्रतियोगि
तान्ताभाव व्याप्यवृत्तिपदं तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यघटि
रणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितापर एव लक्षणघटकत्वं न्योक्तदो [illegible]
ष:। धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना [illegible] दि
वन्ह्यादिकं प्रतिव्यापकत्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति। घप
घपितन्नाव्यभिचारस्थानान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभाववत्तया तत्समानाधिकरणस्य तत्स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण तत्तद्यो गोत्वकभेदत्वादिनावच्छिन्नावधित्वं प्रति व्यापकत्व
स्याभावात्। सामानाधिकरण्यमात्रेणाव्याप्तिनाति व्याप्तिस्तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ त।
साध्याभावसजातीयाभावे सा [illegible] तस्य व्य
र्थतेति ध्येयं। यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबन्ध [illegible] व्यापकतायाः यदवच्छेदकं तेनैव संबन्धेन तद्रूपा
वच्छिन्नसाध्याभावोऽत्र साध्याभावनशब्दार्थः। तथा च गोत्वकटभेदत्वस्य न संयोगत्वकं सा
ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु
धूमाद्यभाव एव तत्समानाधिकरणस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वन्हित्वादिना
वन्हित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणे स्वेस्य सपत्नाय व्यापकीभूतस्ये
त्युक्तं न चैवं वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगेन वन्ह्यभावस्यापि साध्याभावतयान्तस्य
केवलान्वयितया तत्सजातीयव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। पर्वतो व्याप्यवृत्तयः सा
ध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वन्हिसामान्याभावस्य निरवच्छिन्नत्वे हेत्वधिकरणवृत्ति
त्वविरहेण यावदन्तर्गतत्वात् धूमाभावस्तु वन्हिमत्संयोगोत्पत्तिकत्वादृशा व्याप्यवृत्ति
रिति तन्न। तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन सा
ध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। वस्तुतस्तु साध्याभावे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यवृत्तित्वस्य निरुक्तस्य निवेशमाह स एकस्य व्यापकीभूतस्येति पदस्य सार्थक्यं पूर्ववर्त्तमान
स्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया साध्याभाववत्तासम्बन्धसिद्धिया
टकस्य प्रसेकूपदस्य एकत्वभूततत्पार्थिवपदस्य च वैयर्थ्यापत्त्या व्यभिचारिणि व्याप्त्यभाव
मानत्वासीति विषयस्य पतनव्याप्त्यादिसे वदूषणोद्धारः। एतेन प्रमेयत्वेन घटपटोभयमेव स्वी
कृतत्वात्तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकव्याप्तिवारणं तत्परास्तम्। इत्थं दूषणस्यानवकाशात् कृतेति
तिकिंभावनीयम्। अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रसिद्धास्तत्तत्संगतीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववत्त्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नप्रति
व्यापकत्वं मवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः। तत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वं मयप्रा = व्यभिचारिणि पक्षादिरूपी यत्तदर्थमिति
यत्साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववानद्रव्यान्यत्वे
विशिष्टसत्ताभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिः। गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावस्वरूपेस्यद्रव्यान्य
त्वोपयोगेतरूपस्य च निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीयसमानाधिकरणे च सत्तास्वरूपे
भावेवर्त्तते यतद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाववत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वेन रूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतिव्यापकतावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वं गुणान्यत्वविशिष्ट

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्।त्ताभावसाध्यकप्रतियोगिताकसादिकं [illegible] भावादेव स
द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यत्वमेव व्यभिचारादि
[illegible] हेतुः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिसाध्ये व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकेन गुणत्वादिना सत्त्वादिकं प्रति व्यापकतानवच्छेदकत्वात् [illegible] तद्रूपावच्छि
न्नं प्रतीति। न चैवं गमने स्पंदत्वादिसादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकीभूतगतित्वस्पन्दत्वादिना कालिकसंबंधे न स्पंदत्वव्यापकत्वादिति वाच्यं तत्ता
दृशाप्तावस्य प्रतियोगितायाः अवच्छेदकीयः संबंधः तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे
न हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः। परेः परिष्कुर्वन्ति हेतुमान्निष्ठाभावस्य सा
दिना। तादृशेति। यावंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेसथः।
तदवच्छेदकत्वमिति तत्तत्साध्याभाव [illegible] जातीयतत्तद्व्यापकीभूतताभावप्रतियोगिता
[illegible] यथा। पचपने दूषणमाह। इत्यमिश्रादि तादृशाभावेनेति। तादृशाभावस्वरूपा नाम ३
[illegible] तेयं प्रमेयं [illegible] दिसादिमेयत्वा
तीयव्यापकीभूताभाव [illegible] णाविरोधाभावे स्य व्यवस्थापतत्वात् [illegible]
[illegible] भावत्वजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्र
[illegible] त्वावस्थे व प्रागुक्त [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वह्नित्वेन महानसीयवह्नेरभावमादाय धूमसाध्यकवह्नौ
मेयत्वसाध्यकाव्याप्तिरिति वाच्यं [illegible] धर्मानवच्छिन्नया एव प्रतियोगितायाः प्रमेयत्व
वति व्याप्तिर्मिथःस्वाधिकदेशवृत्ति [illegible] प्रतियोगितात्वस्य तथात्वे विषयितापेक्षया गुरुः
त्वात् प्रमेयत्वेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोक्तव्याप्तिसत्त्वाद्वह्न्यादावितिभावः ।
प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्तत्सजातीयो यस्तत्समानाधिकरणव्याप्यत्वभावेः
तद्यावत्त्वं यत्र साध्याभावाः प्रसिद्धं तत्सजातीयवृत्तेस्तु सामानाधिकरण्यव्यधिकरण्य व७
तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः । अयं पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यादौ धूमसामान्याभावसमानाधिकर
णधर्मानवच्छिन्नाभावभिन्नत्वे ये यावन्तोऽभावाः तेषु धूमवत्त्वस्य प्रतियोगित्वेऽपि धूमसाध्य
णस्य तत्सजातीयस्य च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वे भावानुत्पत्तेश्च
कत्वाभावे नाति व्याप्तिः । तादृशोभयाभावस्य निरूपकव्याप्यवृत्तित्वाभावाभिन्नत्वे
त्राभावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नाभावभिन्नत्वे साध्यप्रति
भयाभावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाभावकानुप्रमेयत्वादिसाध्ये साध्यप्रति
योगिकस्य घटा[illegible]वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्स
जातीयहेत्वभावस्य निरूपकव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धेर्व्याप्यवृत्तित्वविना व्याप्तिः । इत्यं च
जातीयहेत्वभावस्य निरूपकव्याप्यवृत्तित्वाभावस्यापि निरूपकत्वाभावात् तदधिकरणे गुणा
वंशत्वादिसाध्ये गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तावन्मानस्य तत्तत्सजातीयाभावस्य निरूपकत्वाव्याप्यवृत्तित्वाप्रसक्तेश्चैव नातिव्याप्तिः। ना
[illegible] धर्मावच्छिन्नाभावस्य समानाधिकरणस्य वि
रू घटत्वपटत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य घटत्वादिना व्याप्यत्वाद्यभाववत्त्वेवानिरूप
व्याप्यवृत्तिताशालिनः प्रतियोगिनामादाय लक्षणसंभव इति यथाश्रुतमेवमि
त्रलक्षणं सम्यगिति प्रतीमः। व्यापकीभूतस्य सजातीयस्य त्वादिपरिशोधनेन घत्व
लक्षणमात्र यदेसादि तादृशाइति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगितात्यन्ताभावार्थः। न वापि यदि येन व्यापकतासंबंधेनावच्छिन्नव्या
वानो प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य संबंधेन यद्रूपावच्छिन्नप्रति व्यापकत्वमवाप्य
घटेंद्रुतिपर्यवसितार्थः। तेन गगनत्वस्पन्दत्वादिसाध्ये गगनत्वाद्यभाववप्रतियोगिताव
च्छेदकै गगनत्वादिभिः कालिकसंबंधेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापकत्ववच्छेदकत्वेपिना
तिव्याप्तिः। न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादायैव कृते व्याप्त्यविस्त
लेल लक्षणसंभवेपि प्रतियोग्यवृत्तित्वे सादित्वं प्रावलाशानुपपत्तिः। न च धूमत्वेन
धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावत्वात् अन्यः पिण्डान्यत्वाद्यभावस्य व्या
यः पिण्डान्यत्वलक्षणस्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात् तत्प्रतियोगि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ता वच्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यापकतावच्छेदात् धूमवान्
केरिसाद्यावृत्तिव्याप्तिरिति वाच्यं। यत्प्रतियोगिताकाभावस्यावच्छेदकावच्छिन्नेन वह्निसं
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोपयाभावत्वाद्दुरापप्रतियोगितायाऽवच्छे
दकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः॥ ॥५॥ परेत्विति। साध्याभाववदवृत्ति
त्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्तस्तत्केनावच्छिन्नवृत्तित्वाभा
ववत्त्वमपि देशिकविशेषणतया ग्राह्यं। तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्याप्रसि
द्धिकसंबंधेन वह्न्यादिवृत्तित्वोक्तौ तन्मात्रावच्छेदात् नातिव्याप्तिस्तादृशवस्त्वं वह्निमा
न्धूमात् इत्येवं वाच्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव
वत्संयुक्तसंयोगादिसंबंधनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तसंयोगादिसामान्याभावस्य हेतावसत्
त्वादतो वृत्तिमदिदत्तयेति। तदनुक्तावसत्वत्सु नास्ति तादात्म्यसंबंधेन सद्
तावेव निरुक्तिगमनात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रति
योगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्या
पकप्रतियोगिताकत्वाय तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयं।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि· दि· ज·
३७

=अन्यथा तत्स्य कालोपाधित्वेन किंतु अयमाग्न(?)स्येत्यत्तम ना निरूपायेण ए म
=प्रसिद्धहेतुकानुधानने =४

येन संबंधेन हेतुता वह्निम इति पदस्य अपि वह्निमत्तं तेनैव बोध्यमिति पाठः तदभाव
स्येति तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । न त्वाद्यविति । समवेतत्वघटितजातित्वेतया
संबंधेन [illegible] वृत्तिमान् तद्वत्त्वमुपदर्शितं लक्षणे [illegible]
निरूपितवृत्तित्वे दैशिकविशेषणतया न्याय्यो तेन वाच्यं घटत्वादिसाध्यवाच्यत्वाभाववत्स अत्र वृत्तिम
मवेतत्वे त्वसमनियतप्रतियोगितावृत्यसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुता घटक
समवायसंबंधेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिकसंबंधेन वर्त्तमानस्य दैशिकवि
शेषणतया घटत्वादिहेतावव्याप्तिः [illegible] तत्रापि [illegible] साध्याभाव
तिवहिरपि हेतुता घटकसंबंधेन गम्यादेति व्यंजितं । तेन तत्तद्धूमाव यनान्यत्व
सोऽवधित्वाभावस्यापि पूर्वोक्तदिशा परीक्षा साध्याभाववत्वेन तदिति संबंधसामा
वह्नित्वसामान्येन यावंति सदभावस्य तत्तद्धूमावयवासमानकालीनद्रव्यवृत्तौ धूमहेताव
सत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । न तु साध्यप्रति[illegible]योगित्वाभाव
वमात्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्धूमाभाववद्वृत्तित्वात् वह्निमान् धूमादित्यत्रा
=विद्यमानानामेव कालोपाधित्वमिति भावः=

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे [illegible] संबंधेन [illegible]
वृत्तिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्य केवलान्वयित्वादेवं घ्राणग्राह्यगुणवान्
प्रमेयत्वाद्वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको
[illegible] साध्याभाव [illegible] इति पूर्वपदार्थ [illegible] तत्साध्यव्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिर्योऽभावः साध्याभो =संयोगाभाव
[illegible] इत्यर्थः। यथाश्रुते साध्याभावप्रवेशे नासंगत्यापत्तेः। अतोऽपि [illegible]
[illegible] संबंधेन व्यापकता तत्संबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो बोध्यः। तेन [illegible] =दिशत्वात्माभाव =रूपा=६
वानात्मत्वादिसाध्यके स्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकस्याप्रमेयत्वादेः कालिकसंबं
धावच्छिन्नाभाव [illegible] समवेतत्वाभावस्य स्पंदत्वादिनिष्ठस्य हेतौ वस
त्वेऽपि न क्षतिः यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृश [illegible] वच्छिन्नाभावानां
विवक्षणान्नेति न वानात्मत्वादिसाध्यकाव्याप्तिः। कालिकसंबंधेन अप्रमे
यत्वाद्यभावस्य साध्यताघटकसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वात्। इत्थं च व्या
पकतापि तेनैव संबंधेन ग्राह्या। तेन [illegible] विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि. दि. ज.
३८

६=निरूक्तप्रतियोगितावैयधिकरण्यं च यत्किंचित्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसा
=मानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वं। साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणोपादानात् मूलेवं धावच्छिन्नप्रतियोगिता

साध्यताघटकसमवायसंबंधेनाभाववति हेतौ वर्तमानत्वेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादि
साध्यकेनाव्याप्तिरिति तत्तुच्छा। वस्तुनिष्ठसमवायकसंबंधेन सा[illegible] प्र
तियोगित्वाप्रसिद्ध्या सद्धेतावव्याप्त्यापत्तेः धूम[illegible]
[illegible] नावच्छिन्नप्र
तियोगिताकस्यैव संयोगसंबंधावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तितया तद्वृत्तित्वा
भावस्यापि [illegible] अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्। प्रमेयवान्
वाच्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतापक्षे व्याप्त्यापत्तेश्च साध्यताघटकतादात्म्य
संबंधेन प्रमेयत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तद्वदवच्छि
न्नाभावाप्रसिद्धेः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्यापगमेपि तस्य निरूक्तप्रतियो
गिव्यधिकरणाभावेन लक्षणघटकत्वादिति दिक्। वह्निमान् धूमादित्यत्र
व्याप्तिः वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावाप्रसिद्धेः वह्निसंयो
गावच्छिन्नत्वेन सामान्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतौ सत्त्वात् [illegible] व्याप्यवृत्तित्वेना
भावो विशेषितः। वस्तुतस्तु निरूक्तसाध्याभावाधिकरणत्वं न वरपं विशेषणता
विशेषेण प्रवेश्यं। अन्यथा द्रव्यं रूपादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेन य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धिकरणे तत्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्वाद्व्याप्यापत्तेः
तथा च भक्तिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसंबंधेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तन्माद्यायाव्या
प्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदं किंतु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ निरसत्वादिना रूपाद्य
भावस्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्याऽतष्ठत्वसमवेतत्वाभावस्य निरूपादि
निष्ठस्य हेतावसत्वाद्व्याप्तिरतो माप्यवृत्तिपदं । न च तस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनात्र
उक्तदोषतादवस्थ्यं प्रतियोगिन्याभावे स्वानवच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकधर्मा
वच्छिन्नेऽवृत्तित्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽभिन्नत्वस्य च [illegible]योर्व्य
तिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिकाभावस्यो
क्तेः सा तु निरसत्वादिना रूपाद्यभाववत्त्वस्य च अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि
न्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनिरसत्वावच्छिन्नेऽवृत्तित्वादेव व्युदासः एतेन संयो
गाभावादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवै
यधिकरणत्वात् न साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि न व्याप्यवृत्तिपदवै
यर्थ्यमिति ध्येयं । मिश्रलक्षणवदत्रापि तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वं व्यापक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्याप्यस्य वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रवेशेऽप्यालोकाभावीयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेतौ व
सत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ न व्याप्तिरतोऽन्यथा व्याप्यत्वे स्वव्यापकेति। स्वप्रतियोगिता
तद्व्यापकीभूतयत्सत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकाद्यर्थः। व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वे त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव स्वव्यापकत्वे वह्निमद्वृत्तितया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतदुक्तं
तत्त्वादिति। तथाच निर्धर्मवृत्तिकाभावस्यैव स्वव्यापकत्वे तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व
च व्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य च वह्न्यादौ च सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वनिष्ठ
दार्ष्टान्तिकरूपेण यत्किंचित्सामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वे
प त्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वस्य हेतौ तत्र वह्नेः स्वस्मिन्नसत्त्वात् तद्धेतुमत्त्वे संभवाप
त्तेरतः कल्पान्तरमाह तत्त्वादिति। समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य
यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसक्तत्वात् नोतिरिक्तमिति। अत्रापि निर्धर्म
वृत्तित्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यतिरिक्तसमानाधिकरण
धर्मतया तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तेस्तत्रापि योगात् तत्त्वादित्युक्तं।
नचैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यसाभाववद्वृत्तित्वे न घटवृत्तित्वजातिसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यतरस्य घटावृत्तेर्वा [illegible] भावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिः। हेतुतावच्छेदकसंबं
[illegible] प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] विशेषणीयत्वात्। अत एव तत्साध्या
[illegible] दिसाद्धेतौ व्याप्तिः साध्याभाव
वद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्न यत् हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्न [illegible] निरूपितप्रतियोगित्वं
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेर्निषेधद्वयगर्भता। तेन घटत्वा
दिना तादृशवृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसंगतिः। [illegible] यद्यपि तत्साध्याभाव
वद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाव [illegible] तथापि [illegible] संयोगेन साध्यादौ
तादात्म्येन हेतौ [illegible] साध्याभाववत्तादात्म्येन तथा तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभा
[illegible] मेव साध्यवत्
[illegible] साध्याभाववद्वृत्तित्वसा[illegible]
प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति या तत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्वसामान्याभावो [illegible] इति तत्तुच्छं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमादाय सैव ल
[illegible] इति पदवैयर्थ्यापत्तेः इति च समाप्तस्य तत्त

110

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि॰ल॰जं॰

५.

तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वे तत्तद्रूपेण तदतिरिक्तसंबन्धेन संबन्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः =१

राम

पं=२

साध्याभाववद्वृत्तित्वतोऽतिरिक्तसमानाधिकरणधर्मितयैव तदवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व
सामान्याभावमादायाव्याप्त्यसंभवात् किंतु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नद्रव्यत्वादिना
[illegible]
भावाप्रसिद्धेः तद्[illegible] साध्याभाववद्वृत्ति[illegible]समानाधिकर
णधर्मितयात्तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवं सति ह धूमत्वद्रव्यत्वादिसाध्यके
धूमत्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्मतत्वे [illegible] गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि
ध्याप्यतिव्याप्ति [illegible] सामानाधिकरण्यमव्यावर्त्तकमतस्त
त्त्वप्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्य [illegible] वृत्तित्ववृत्ति
नावेति । साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे साध्याभाववदवृत्तिसंपातायात यद्यपि २
वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटाद्यन्य
ताभावस्य च हेतावसत्त्वात् सर्वत्राऽसंभवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्र
तियोगिताकाभावविलक्षणेऽपि घटत्वेन घटत्वेद निर्वच्छिन्नवृत्तित्वत्वान्यतराभा
वस्य तादृशहेतावसत्त्वात् [illegible] घटत्वसंबन्धावच्छिन्नवृत्ति

५.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विरोधघटकीभूय दोषः। स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वनि
ष्ठप्रतियोगितायाः एव तादृशावृत्तित्वमेवोक्तिरिति किं वृत्तित्वनिष्ठधर्मावच्छिन्नत्वं विव
क्षितमिति चेत् पिष्ठितवृत्तित्वं वृत्तित्वं नाधर्मेणावेति पाठे तु धूमत्वावच्छिन्नाभावमादायास न २
ध्नवभयादेव धर्मेणावेति कल्पान्तरोक्तेरेव। तथाच धूमत्वेन घटभिन्नेद्रव्यादेः तादृश
वृत्तित्वसत्त्वातिरिक्तधर्मत्वादेवेतदवच्छिन्नसामान्याभावमादाय न्तासंभवः। वाच्यं प्रमेया
दिसाध्यकेतु ताद्रूप्येन हेतौ विषयत्व घटत्वपरत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिनाऽव्याप्ति वाभावमादा
यत्तत्क्षणे समन्वयत्वेति ध्येयं। स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वे सत्यव्याप्तिमाह। आलो
काघटवृत्तित्वेनेति निर्वह्निवृत्तित्वस्येति। प्रतियोगितायां तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्या
पकत्वपदार्थो। नच स्वव्यापकवृत्तित्वव्यापकेसुतरां व्याप्तो वृत्तितावच्छिन्नाभावस्य
कारणसम्भवात् प्रतियोगितान्यापकत्वदिशितत्तत्साध्याभावत्वस्य प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं। आ
लोकादवृत्तिवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात् तु स्वसमानाधिकरण
संताभावप्रतियोगितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाश्रयनिष्ठासंती भावो प्रतियोगिप्रतियो
गिताकरूपपर्यवसितार्थे तत्तत्साध्याभाववत्त्वतः सकृदेव निविष्टतया वैयर्थ्यं शंकान
वकाशत्वाय इति भावः। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वे सत्यव्यापकप्रतियोगिताकेसत्यपूर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[illegible]
क्षणाघटकसादृश्यमिंधनत्वेति। इंधनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसादावसत्त्वात्त
मादायवृत्तिविरहाद्दाहवत्त्वाभावेति। तादृशावृत्तित्वं चाव्यापकत्वप्रतियोगितावच्छेदकस्यानु
क्तावसंभव एव स्यात् ननु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः मात्रं प्रमेयमात्रस्य हेतुता
स्थले तत्तत्प्रमेयमनिष्ठवृत्तिताभावस्य प्रमेयांतरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेये विरहादिसंभवादेषि
तं [illegible] रण्यं नाहस्त्वनिष्ठमेति। स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववन्निष्ठत्वं न सामान्याभाव
स्य स यथा [illegible] विशेषण [illegible] वृत्तित्वाव्याप्तिः। साध्यान
स्येव हेतुताघटकसंबंधेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ असत्त्वात् न चैवं
स्य विरुद्धत्वात् साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वा
च्यं। तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयसमवायादिना सत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः। तादृशसंबं
धेन हेतोरेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठस्य च यावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यघटके
तौ सत्त्वात्। एवं महाकालान्यो घटादिसत्त्रकालिकसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः। सावाना
हेतुसाध्यघटककालिकसंबंधेन महाकालीनत्वेऽतः तेन संबंधेन तद्वृत्तित्वा
संभवात्। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात्। अन्यथा घटादिहेतावपि खंडना

=अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः॥ ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञान घटेन मतत्प्रकारवत्तित्वाभावसत्त्वात् तदुक्ताति व्याप्तितादवस्थ्यात् । एवं दण्ड्य सा
साध्यतायां अवच्छिन्नगगनादिहेतावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च दण्डान्यत्व
...ज्ञानेऽपि ... न दंडि । यदि च वृत्तिमद्दण्डान्यत्वे वा वंतः सा
व्याप्यभावत्व इति तत्त्वाभावास्तदवच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्य त्वमिति तु दूष्य
ते तदानैतेषामेकोऽपि दोषः प्रकृतमादधाति । वृत्तिमद्दण्डान्यत्व इत्यत्र तु सर्वत्र देशे वि
विशेषणतासंबंधेनैव वृत्तेर्निवेशनीयत्वात् । अन्यथाधिकरणतामात्रस्यैव सं
योगादिसंबंधेनावर्त्तमानत्वात् प्रमेयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरपि प्रसंगा
दिति ध्येयम् ॥ ॥ ५ ॥ कृत्स्नपदमनेन सार्वभौमीयं लक्षणं परिष्कृतं भी
... साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावस्यापि व्य
वच्छेदाय अत्र साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तत्त्वेन
निवेशनीयतया अविरतदुक्तं यावं तदिति । तथा च तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्
त्वस्य व्याप्तिः । न च तादृशावृत्तित्वसावच्छिन्नाभाव ... तादृशाभाववत्
तावत्त्वान्नाति । व्याप्तिः । न च तादृशावृत्तित्वसावच्छिन्नाभाववत्त्वात्
दृशः संभवतीति वाच्यं । तादृशावृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय अति व्याप्तितादवस्थ्यात् तादृ
शावृत्तित्वत्वस्य गुरुत्वात् तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च । अत एव तादृशावृत्तित्वसामान्याभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम

वक्त्वमपि न विवक्षितं । केवलान्वयिन्येवाव्याप्तेः । वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामा
न्याभावस्य ज्ञेयत्वादिहेतावभावादिति भावः । इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामा
न्यत्वसामान्याभावस्येव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वादिदं वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणव
आदिव्याप्तिवतो वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य [illegible] । तथा च तस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात् वाच्यत्वेऽपि ज्ञेयत्वादि
वदन्तर्गतत्वं । किन्तु घटत्वादिनो तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव सच्चरीयत्वादिहेतौ वर्तेत नानिरूक्य
नातिव्याप्तिः । अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणादिशावशेषं ते नैयायिकोक्तवत् दोषः । ननु मल
यत्वि गोत्वादिसाध्यके कालिकसंबन्धेन प्रत्यन्याभावकूटवत्त्वेन तत्रैव याहेतु तादृश
कसंबन्धेन वृत्तिः तस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । न च देशिक
विशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितं अतस्तादृशकूटाधिकरणप्रत्यय वृत्तित्व
त्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धिः घटादिवृत्तेर्हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं । घटत्वाभा
ववान् पटत्वादित्यभावसाध्यकेऽव्याप्तिसंगात् साध्याभावकूटान्तर्गत घटत्वरूपसा
ध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् अधिकरणाप्रसिद्धेः विशेषणतया वृत्तिमत्ता
मेव साध्याभावान्तःप्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् कूटाधिकरणं

हेतावृत्तिमत्त्वाः महाकालस्यापि कालिकसंबन्धेन ७

न॰ ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= प्रवेशितात्एवेतस्याप्रमाणाय: साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगितायाः स्यात्ततोऽभावः ... सत्प्रतियोगिकत्व ... स्यात्तत्र ... यदानेतथा सतितु ...
= मवानवन्हेरितादौनातिव्याप्तिः किंतु वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेनकथं निर्धूमवृत्तित्वस्य ... वृत्तित्वस्य ... पातित्वेन तद्भावस्य ...
= ... वृत्तित्वाभावोऽस्मकृतत्वात् ... व्याप्तिवारणस्येव ... दर्शितयोऽभावमादाय व्याप्तिप्रदर्शनस्यापि ... व्याप्तौतत्र ... समुदायपदा तथा ...

नित्वाभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नस्येव रतिमद्वृत्तित्वात् एवं चाल्पि धूसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेगगा
नत्वाभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः। गगनत्वाभाववद्विनकूटस्य दैशिकविशेषणता
संबंधेनावृत्तित्वादवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्प्रतियोगिकादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतौ
वभावादिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकनिविशिष्टसाध्यव
त्ववृद्धेः संसर्गविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदकोपसंबंधस्ते नसाध्याभाववदधिकरणत्वस्याक
त्वात् केवलान्वयिनि च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ववृद्धेरप्रसिद्धेर्वस्तुन
५७ भावः संगृहि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जातापि घटत्वेन वाच्यत्वप्रतीतिज्ञानानुदयात्।
घटत्वाद्यभाववत्तावृद्धिं प्रति समवायादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वादेवो
क्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वे प्रवेशितएव समुदायपदं साध
कोऽव्याप्तेर्वारकः। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वे प्रवेशितएवसमुदायपदं साध्य
कं भवतीति अतः प्रागेव वृत्तित्वाभावव्याचष्टे तादृशीति स्वेति स्वं प्रतियोगिता तद्व्यापकं यत्साध्या
भावकूटवद्वृत्तित्वत्वं तव्यापकप्रतियोगिताकाइसर्थः। प्रयोजनं चेति। वन्हिमान्धूमादित्य
त्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिता
कस्य यावदंतर्गतस्य हेतावसत्त्वाद्व्याप्तिरतस्व्यापकत्वेति। तथाचालोकावृत्तित्वावच्छि
न्नाभावप्रतियोगित्वस्यावत्त्वं निर्वन्हिवृत्तित्वं धूमत्वादौ व्याप्तिः ...

[illegible]

...५७॥

116

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मभावो न तल्लक्षणघटक इति नाव्याप्तिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वस्य व्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं
ज्ञेयत्वादि... प्रतियोगितावच्छेदकसाध्याभावकूटवृत्तितात्वकत्वस्य घटत्व
त्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात् तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं न
वाच्यसाध्याभावकूटवृत्तित्वं स्वव्यापकं घटत्ववृत्तित्वव्यभिचारादिति तस्य लक्षणाघटकत्वा
न्नाव्याप्तिरिति भावः। अत्र प्रतियोगितास्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना स्वाच्या। तेनेदं वाच्यं
ज्ञेयत्वादिसाध्यके घटवृत्तित्वत्वेन व्यक्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यवृत्तेरपि दुर्वृत्तेर्हि। ताव
त्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। सार्वभौममते चैवं विशिष्टपरत्वमेवोभयत्र। तेन घटत्वव्यक्तित्वघटा
न्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय अपि नासंभवः। तत्प्रतियोगितायाः तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वा
दिति ध्येयं। स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वलक्षणवद्व्यावृत्तिः तादृशवृत्तित्वव्यापकत्व
व्यापकस्यैतल्लक्षणप्रागिव वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यावृत्तिः तत्र महानसादेः साध्या
भावकूटानधिकरणत्वात्। किन्तु केवलान्वयिसाध्यकत्वे एव सार्थक्ये नाहुरनुपपमितिः न
च स्वव्यापकत्वे लाघवापेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यविच्छिन्ना
भाव एव यावद्वृत्तिनिवेश्यता तादृशवृत्तित्वेन घटाद्यभावमादाय एकैकत्वान्वयि
नि लक्षणासंभवादिति वाच्यं। वह्निमान् धूमात् ज्ञेयं वाच्यत्वादित्यादौ सर्वत्रासंभ

विशिष्टं च अति... रक्तमेवं ॥७

त्व

॥साधनसमानाधिकरणत्वेनाभावविलक्षणपक्षे सर्वत्रोभयाभावमादायासंभवः अन्यथाव्याप्तिः॥७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वापत्तेः निर्वह्निरवृत्तित्ववृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वेन वन्ह्यभावकूटवृत्तित्वस्य ज्ञेयत्वाभावकूटवृत्तित्वस-
त्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्घटितघटाभावाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु वह्निमत्त्वेन [illegible] न्यो पानं
तः साध्याभावनवृत्तित्वस्य व्यापकप्रतियोगिताकाभावा [illegible] ताकूटत्वस्य कूटपदं निवेशो
ने सत्त्व आह साध्याभावेति साध्यप्रतियोगिताकाभावे सप्तर्थः। व्यधिकरणेति। साध्यप्रतियोगिताका-
भाववदवृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वात् इति भावः। अत इति तथा च धूमाभाव-
कूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तिसामान्याभावस्यैव वह्न्यादि-
हेतावसत्त्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। न चैवं गगनाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः। गगन-
स्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विवक्षि-
तत्वात्। न च मते साध्याभावस्य गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावादेति भावः। अत्र साध्या-
भाववत्समुदायाधिकरणवृत्तित्वं तन्निमित्तं समुदायपदस्य फलं मन्यथकृतैनोक्तं प्रतियोगिताव्यापक-
साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वं [illegible] तत्र समुदायपदस्य फलं तेन नालोकः [illegible] भावमादाय [illegible] कारण
वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणाय [illegible] व्यापकत्वात् [illegible] भाव
संभवात् धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्परत्वान्नोक्तावच्छिन्नत्वस्याभाव
मादाया [illegible] वारणमेव लक्ष्यमिति ग्रन्थः [illegible]। स्वाश्रयनिष्ठा [illegible] भावप्रतियोगि
नः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्याश्रये वर्तमानस्यासत्ताभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगि

118

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शा. टि. अ

५५ क्र.७ = उभयत्र संयुक्तसमवेतत्वे रो=२ (५९) रा म

नाभाववत्त्वेनैव तादृशाभावान्नव्याप्यवान्नानवकाशात् । तन्नयसंयुक्तसमवेतसम्बन्धः पर्यवसितः स्यात् तथा चेतोपपत्तिस्तथा
ननु इति
सव्यापकप्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणपरमावधित्वाभावस्य प्रतियोगिता...
टव इति तात्पर्यकत्वाभावादेव व्युत्पत्तौ तु तन्मात्रस्य व्यभिचारित्वं प्रसङ्गकारणाधेयत्व
थरूपता समुदायपदोपन्यासो नैवं विलोपयेदिति ध्येयम् । धूमइति नोव्याप्तिः इत्यत्र अन्वयः एवमेव ति ५
पिनानु संबंधविरोधविषयताकयोः तत्त्वमनिरूपादिकमेव वह्न्यभावकप्रतियोगि
करणं वाच्यं । विभुमूर्त्तयोरन्योन्यं यथायोगसंयोगादिकेतविशेषणतो भिर्य्येन तद्व्यस्य साध्या
भावकत्वस्य विरहात् । वह्न्यसमानकालीनस्य धूमसंयोगित्वस्य द्रव्यस्य सत्त्वात् । तथा च त
त्र साध्याभावकत्वमिति हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन वस्त्रप्रसिद्धत्व धूमे नातिव्याप्तिः । समवा
येन धूमस्य हेतुत्वे च विशिष्टसादेव तद्धेतुतासंभवादत आह । संयोगेनेति । तथात्वे वह्नेः सा
ध्यत्वे तथाचात्र वह्न्यभावकप्रतियोगिकरणमिति रूपादिहेतुना घटकसमवायसंभवेन
तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावो वक्तव्य एव वह्न्यभाववत्त्वे सति व्याप्तिः । यदि साध्यतावच्
छेदकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यात् इति भावः । ननु समवायेन वह्न्यभावस्य व
न्नपि पदार्थतया समानाधिकरण्या तु वक्ष्यमाणे साध्याभावेना हेतुसमानाधिकरणस्य
विशेषणीभवतां तादृशाभावमन्तर्भाव्य व्योन्तहेतावव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाहास्यर्वहेतेति । अ

ति १ ५८

न १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रसमवायेन वह्न्यभावस्य पर्वते तेन संयोगेन वह्न्यभावस्य च वह्न्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वा
त् तदुभयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणं यत्त्रिसरूपादिकं तत्समवेतसाध्याभावस्य
तादृशसंयोगहेतोस्सत्वात् प्रयुक्तव्याप्तिः । प्रकृते संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वह्न्यवयववत्व
स्य विरुद्धत्वात् हेतोस्साध्यसामानाधिकरण्यविरोषणादेव तद्वारस्यतु शक्यत्वादुक्तं ततः
पर्वते साध्ये हेसंतरमिति तत्त्वम् । वह्न्यवयवेऽपि संयोगेन वह्न्यन्तरस्य च सत्त्वविरोधाधि वे५
रहात् । तादात्म्येन साध्यतानुरोधे तत्साध्यसंबंधितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्यप्रवे
ति । ७ शस्यत्राघ्रेतिभावः । संबंधद्वयेऽपि पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वात् वह्न्य
वयवस्य च समवायावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वादितिभावः । नातिव्याप्तिरिति
प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटाधिकरणे निसरूपादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वत्सप्रसिध्या
वह्निमान् धूमादित्यादौ व्याप्तिर्नेसुपिडत्वं । अत्र च यत्समिपायमयूसंबंधस्य प्र
तियोगितावच्छेदकत्वमतएवेदमुक्तं तेन तद्धर्मी चैत्रत्वादिसाधौ स्वस्वीकृतसंबंधेन
साध्यतायोना । व्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गान
वच्छिन्नप्रतियोगितात्रसाध्याभावोऽनप्रसिद्ध इति तन्न मुक्तरूपनीदव्यत्वादिसत्र
व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिसंभवात् ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५ ननु यदि साध्याभावः साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितः। तदा प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रसिद्धेः
न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभा
वो वक्तव्यः तथा च वह्निगगनादिना प्रमेयत्वादेरभाव एव तत्र साध्याभावः सुलभ इति वाच्यं।
घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसंगात् तादृशगुणत्वस्य घ्राणगंधत्वापेक्षया गुरुत्वे
न प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशसाध्याभावत्वा
दत आह [illegible] तद्येति स्वं प्रतियोगिता प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदके सत्यपूर्णमन्।
दी·१ पृथिवीत्वाभावो [illegible]नात तत्त्वविपक्षो घटादिः तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावपटावृत्तित्वाव
च्छिन्नाभावादिघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादिसा
दौ नाव्याप्तिः घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्वेन साध्यताव
च्छेदकस्य तद्व्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगिवृत्तित्वे देयैकधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकानैकत्वादिनिष्ठाभावः सद्धेतावपीति। नाव्याप्तिरित्यन्वयः वह्निमान् धूमा
दित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधेन विपक्षीभूततत्तज्जलत्वादिनिष्ठाभावकूटस्याप्र
णादौ ऽयं पृथिवीत्वादिसत्त्वे चेपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकस्य समवेतसामान्याभावकूट
स्य आत्मादावधिकरणत्वासत्वात् तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तेरुक्तस्थले विरहात् तद्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावं नो दाहृतं । ननु यावत्तामेकाधिकरण्यं तावत्समुदायनिवेशमात्रेणोक्तव्याप्तिरत आह
एषितव्यो दाविति । साधनसमानाधिकरणात्यन्तसाध्याभावस्य विशेषणीयत्वे जाति
त्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः संभवद्वृत्तादिपदमुपात्तं । तथा च जन्यासमवेतत्वाव
च्छिन्नाभावस्य तेजोसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य
द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवृत्तिजातसादौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन
वृत्तिप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः स्यादनु तत्तद्द्रव्यत्वप्रकारेण सामान्यादौ च तस्य स्वरूपसंबंधेन
वृत्तिर्जन्यसत्तादावेवस्तुत्वभा । प्रमाविशेष्यत्वादाविति । नातिव्याप्तिरित्यन्वयः । तादृश
प्रतीतिविषयत्वं भ्रममादाय ज्ञातसादावपीसत प्रमेति । अत्र प्रतियोगितां प्रतिव्यापकत्वं
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक संबंधेन ग्राह्यं तेन निर्ज्ञानवत्त्वादात्मत्वेन साध्य सं९
तायां द्रव्यत्वसाधि हेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासंबंधेन प्रतियोगि
ताव्यापकत्वात्तनिरसतानन्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यादावपि नाव्याप्तिः । नैवं तादृशसाध्ये द्रव्य =द्रव्यत्वान त:
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिसत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनैव द्रव्या =त्यापत्ते =४
त्मकप्रमेतत्वभिन्नभेदकूटस्याधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वे पतिव्याप्तिः । नन्वेवं वह्निधूमो भयया
वात्तधूमादिसादौ व्याप्तिः प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रतेकपर्यवसितत्वेन तो प्रतिपर्या
=द्रव्यत्वप्रतिदद्रव्यभेदत्वभिन्नद्रव्यभेदत्वेनाभिन्नद्रव्यभेदादौ नोकूटाधिकरणं गुणः साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितानिरूपितव्यापक
=त्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं अन्यथा अतिव्याप्तिरति व्याप्तिरव्याप्यत्वमपि तेनैव संबंधेन अन्यथा अभावाप्रसिद्ध्यापत्तेः भ
व: =२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यापकस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन व स्यादिति व्यापकत्वमात्रस्य साध्याभावाप्रसि
द्धेरिति वाच्यं। एकविशिष्टापरत्वानैरिति कस्योभयत्वस्य सार्वभौमत्वे पर्याप्तिविशिष्टसंबंधेनैव
साध्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। साध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगिता सत्त्यपूर्णमात्रनापी
५५ ति। घटत्वाभावेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्त्वं घटत्वे वसुलभमतस्तदभाववत्त्वादिनेति।
आदिना प्रमेयत्वादिपरिग्रहः। तथा चाभाववान् प्रमेयवान् वा घटत्वादित्यत्र साध्यसमानाधि
करणस्य तत्तद्घटान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेद
केति। साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तत्तद्घटान्य
त्वाभावानां लक्षणाघटकत्वमिति भावः। अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगि
तायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यं तेन घटत्वाभावत्वेन पटत्वाभावत्वेन चाभावसामा
न्याभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिध्यावपि नोक्ताव्याप्तिस्तादृशस्य घट
त्वाभावप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभा
वानां लक्षणाघटकत्वात्। एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वक्तव्यं तेन सत्तावत्सम
वेतत्वे समनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव वत्तिमत्त्वं हेतौ ना
स्वातन्त्र्यात् तादृशस्य च यावत एव हेतौ सत्वेपि जातिसभाववान् द्रव्यत्वादित्यादि विरुद्धहेतौ ना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिव्याप्तिरिति च्येयं। यद्यपि घटत्वजातित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभाववस्यैव घटान्यत्वजातित्वविशिष्टवाच्यत्वा
द्यभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्येश्येयतादिसत्त्वाव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्व
विशिष्टवाच्यत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं तदपेक्षया लघोर्घटान्यजातित्वविशिष्टवाच्यत्वस्ये
व तथात्वात्। तादृशविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताक
त्वाभावादेव न्युदासः घटत्वजातित्वविशिष्टे वस्तुमात्रे एव तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसंबंधेन घटान्या
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्यधिकरणाप्रसिध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यात्। न
चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकीसे मानाभावात् तस्य सत्त्वे यावद्वृत्ति वाच्यत्वा
दन्यथा घटत्वजातित्वविशिष्टवाच्यत्वं च वा न द्रव्यत्वादिसाध्यवति व्याप्त्याप्रतेः गुरुतरता
दृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिध्या घटत्वजातित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य च सा
ध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावे न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव घ
टत्वजातित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वात् तथापि दूषणमिदं स्तु ट तयोऽपेक्ष्या
तः पृथिवीत्वेति। ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयो रूपयत्वस्यातिरिक्तत्वेऽपि समानाधिक
रणयोरेव विशिष्टपरत्वमेवोभयत्वे तथा च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वमपि पृथिवीत्ववि

124

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा·टि·ज·   २५

४१७

त्रिः द्रव्यत्वत्वमेव साध्यतावच्छेदकीभूतं पर्यवसितमिति तत्सम नियत प्रतियोगिताकत्वाभावा दे
व तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्सम नियतप्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेपि
सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यापकत्वादत आह अपि चेति उद्देश्य विधेय भाव
स्थले समानलिंगकत्वस्यातंत्रत्वात् । पृथि[illegible]व्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसाध्यतासमं नि
रूढत्वं पक्षमुद्दिश्य वर्तितत्[illegible]मिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेत सद्व
द्रव्यसमवेतत्व विशिष्ट वृत्तिधर्मः तत्र सकल द्रव्य वृत्तित्वात् तभौ वेन द्रव्यत्वस्य साध्य
त्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियो
गिताकत्वाभावात् गुरुतरतत्सकलद्रव्यसमवेतत्वघटितद्रव्यत्वसाध्यावच्छिन्नासत्ताभा
वस्य चाप्रसिद्धत्वादतो द्रव्यसत्तावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसंगततापत्तेरिति नाम्य
द्रव्यत्वादौ तत्र द्रव्यत्व पदेन द्रव्यमिसाकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्येवाभिवक्ष्यत्वा
त्तस्य च द्रव्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापि लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् इति भा
वः । द्रव्यत्वादीति आदिना पृथिवीन्यत्वविशिष्ट द्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीत्वविशिष्ट द्रव्यत्वत्व
स्य च द्वयोरवच्छेदकयोः परिग्रहः । ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मो नव

न्या ३   ८७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्य
त्वसामान्याभावे स्यात् तथात्वोन्नातिप्रसंगः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्चेत्ता
द्रूप्येण साध्यव्याप्यतायां नातिव्याप्तिरत आह किंचेति । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्य
त्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकसाध्याभावादेव
तमादाय नातिव्याप्तिरत आह किंचेतीति मांचः सद्धेतौ वायुत्वादौ । अप्रसिद्धिरिति । का
ले लस्य सवूलरूपत्वेपि साध्यत्वाविशेषिताघटत्वसमवायेन तदनधिकरणत्वादितिव्या
वः शंकते यावत्त्वमिति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावे नैनैकाधिकर
प्यापकस्य तत्तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वे प्रसिद्ध्यैव ना । व्याप्तिरिति भावः । विवक्षि
तेपी सपिनालद विवक्षायामपि विवक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता । ननु यावन्तो विपक्षः सामा
नाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा यावत्तत्साध्याभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्स
मुदायोऽभिप्रेतः प्रथमे इदमित्यादि अन्त्ये इदमिति पृथिव्याः विशेषणं न तु पक्षनिर्देशः तथा स
ति घटत्वद्रव्यत्वादिरूपकद्व्यत्वायुद्धित्वोभयमेयत्वद्वयो मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्या
भावानामधिकरणे तद्वायोर्वर्तमानत्वादेर्वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः एत
त्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात् समवेतसा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰ दि॰ ज॰

५८

पेक्षया गुरुत्वेन एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वाप्रसिद्ध्या एव साध्य
साधेयोगात् गुणपदं। नन्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभाववत्साध्यकमपि वायुत्वादिकं
सद्धेतुरेव प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चावयविनि विनाप्येतत्सत्त्वादतः साध्यान्तरमाह
सत्तान्येति। अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरं अन्यथा प्रागुक्तदिशा व्यक्तीनां पृथिवी
त्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या साध्याभाववत्तया तत्सामानाधिकरणाप्रसिद्ध्ये
वातिव्याप्तिप्रसंगनापत्तेरिति ध्येयं। अत्रापि तत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिताभा
वस्य केवलान्वयितया तन्न साध्ये वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात् एतत्पृथिवीसमवेतत्वा
वच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यायोगात् सत्तान्येपदं नेच सत्तान्यतत्पृथिवी
समवेततावच्छिन्नाभावोऽप्यसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यं सकलद्रव्यवृत्तिता
दिघटितस्य द्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुतया न तदवच्छेदकत्वादिति सत्तान्यसम
वेन तथावच्छिन्नाभाववत्त्वाप्रसिद्धेः सत्तासमवेतत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्य साध्यत्वे समवेतमात्रस्ये
[illegible] सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतत्वेन कुत्रवृत्तितावाधेः हेतौ सत्तादेश्च नातिव्याप्तिर
सिद्धतः पृथिवीपदं। ननु उक्तस्य साध्यसमानाधिकरणाभावादेयं नन्नतात्रातिव्याप्तिः रूपासत्ताभावस्य
तो हेत्वन्तरमाह रूपवदिति। अयं तु हेतुः गुणादौ साध्यसमानाधिकरणः

127

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथिव्यामप्सुसन्निकृष्टात्पृथ्वीदेशे न सत्वात् तत्रातिव्याप्त्यसंभवान् रूपवदन्यत्वावच्छिन्नं तु थाव
न्तं रूपवद्भेदस्य व्याप्तिनानी पृथिव्यामप्यग्नेसाद इत्यादावतिव्याप्तिआदिनावायुरूपान्यतरत्वा
देः पारिगृहः नादृशोति मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेसप्रथी इति ये वा हवरक्त न इति नादृशोष्मा
वेतिव्याप्तिकरणेण्य मीव छिन्नसाध्याभावे सर्वः सहस्र सत्त्ववच्छेदक भेदेनाभाव भेदमस्य पेसो
कं तु रीरै वेति न अयो वता मे कव्याक्तिरिति वं गाव समुदायस्याधिकरणोक्तानाप्रसिद्धिरितिरा
ति ९ ध्यं प्रागुक्ता [illegible] व्याप्तिनादव स्थयात् [illegible] ननु सत्तान्यत्वे पृथिवीसमवेतत्वान्यत्वस्याभावो
द्रव्यत्वमेव लाघवान्न तु सत्तान्यत्वे पृथिवीसमवेतमात्रं बद्धानानुयाते गौरवादतः परस्परसामाना
धिकरण्याघन्नद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावत्वोमवगतेर्हेतोः सत्त्वादेव नोक्तातिव्याप्तिरिति न्यू
पानुदादेषान्तरमाह किं चेति यत्तु सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वान्यत्वस्य रूपसामान्याभावस्य चो
२३ भावे नुगतीपूर्तिवल्लातु [illegible] एवेति तद्वृत्तिहेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः स
परवः इस्तः किं चेति न तु खड इदानीमेवाभावाभावस्यातिरिक्तत्वमगीकृत्य दोषान्तरासत्त्वे पर त
त्व मतेवान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमेन त्वमते त्वेत्यादिना। निव्याप्य

॥ [illegible] ॥

128

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा.सि.अ.
४९

धानस्य संदर्भविरोधापत्तेः साध्याभाववदनधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रवेशेन सं
बंधेन प्रवेशासंभवे साध्याभाववदिति व्याप्तिरिति । निर्वह्निसमवेतत्वसामान्याभावं
... तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेश
स्यैव यावदलगवस्य ... विसादिपदेनादिसः ... व्यभिचार ...
मभिप्रेत्याह साध्येनेति । कालादौ
वीद्रव्यत्वादिसाध्येन तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेर्विवक्षया
मयाति ... धूमाभाववदधिकरणे कालादौ महाकालत्वमात्रस्यैव संयोगसंबं
धेनावृत्तेस्तत्सामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन सत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यं साध
क्षणघटकत्वादिति ध्येयं । सत्तादौ द्रव्यत्वादिना समवायेन साध्यस्य परिग्रहः । सांकेते साध
नेति तथा च सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्स्वेन साधनसमानाधिक
रणत्वात् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यापि तादृशाभावप्रसादेयेव लक्षणसंगतिः । इदं च
वान्तिधूमं... दस्य व्यावृत्तिर्व्यतिरेकिण्यपि संभवतीति... यथा चेदसाध्य
वादि ... पदस्य व्यावर्तित्वं पोषपदादित्वं प्रागेव । यद्यपि
लावच्छेदकप्रतियोगिताव्यापकत्वसदलस्यसार्थक्यं तथापि तादृशसाध्याभाववदवृत्तित्व
हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभाववदवृत्तित्व...
त्वप्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलं । वह्निमान् धूमादित्यादौ ... कालो वह्नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

129

कालीनविच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिप्रसंगस्य तादृशाभावे साध्यसमानाधिकरणसाध्याभा
ववदधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगितावच्छेदकाभावादेव व्युदासात् न चात्र वह्न्येता
दृशावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमेवेति वाच्यं तथा सति साधनसमानाधि
करणसाध्याभाववदवृत्त्यधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्या
भावस्य स्पर्शवदन्यत्वहेतावसत्वाद्गगने भूतत्वमूर्त्तत्वोभयादिनाऽतिव्याप्तेरसंगतापत्तेः
तथापि वह्नित्वावच्छिन्नान्यत्वोभयाभावस्यैव साधनसमानाधिकरणसाध्याभाव
वदधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिकस्य वह्निमद्वृत्तेः धूमहेतावसत्वेन तत्पादा
याव्याप्तिवारकत्वेनैव तस्य सार्थकत्वं न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयसाव
च्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताव
च्छेदकविशेषणीयेति तत एवोक्ताभावस्य व्युदास इति वाच्यं पर्वतवान्तत्वपर्वतान्यव
त्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वमात्रपर्यन्तव्यासज्यवृत्तिधर्मान
वच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्ति
त्वोन्योन्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति ध्येयं। भूतत्वमूर्त्तत्वाद्यन्यतरप्रतियो
गिकाभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्र साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यत उक्त
मन्यतरत्वेनेति तादृशेति। हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि॰टि॰ज॰ रामः

५॰

ततमूर्त्तत्वोभयपर्याप्त्यवच्छिन्नाभावस्यैव साधनसमानाधिकरणसाध्याभाववदधिकरणवृत्तित्व
त्वव्यापकप्रतियोगिकस्य वृत्तिमद्धेतोः धूमहेतावसत्वेन तमादाय व्याप्तिघटकत्वेनैव तस्य
सार्थकत्वं न च पर्वतवृत्तित्वपक्षे घटादिसाध्याभाववत्त्वमस्त्वतीति ...
विसादिना जलतेजोनिलानामपरिग्रहः अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सति आत्मभि
भत्वं न तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वं मूर्त्तत्वमपि स्पर्शवन्मनो
... त्वजातिविशेषो वा न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तथा सति मनःपरिमाण
... नाधिकरणतादृशसाध्याभाववयोरेकाधिकरणाप्रसि
राद्धयोरेव साधनसमानाधिकरणत्वं दृष्टव्यं न तु साधनसमानाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्ति
ध्याप्तिव्याप्त्यसंभवादिति ... कूटस्य निवेशान्न दोषः क्वचिदपि स्पर्शवद्भिन्ने भूतत्वमि
त्तिसामान्याभावकूटस्य ... घटितसाध्याभावकूटवत्त्वमात्रोपनेसि
कर्त्तव्योभयोरसत्त्वात् तत्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वा
च हेतोः सत्त्वात् वस्तुतः तदुभयमनियतत्वाभावानामैक्यमते मूर्त्तत्वगगनत्वान्यतरत्वा
वच्छिन्नाभावस्य च भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्त्तत्वगगनत्वान्यतरत्वा
स्य चार वच्छिन्नस्य ... भावः तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वा
वच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभाववत्त्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयपर्याप्ति
वच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभाववत्त्वात् हेतुसमानाधिकरण ५॰

(31)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्कालाधिकरणत्वाप्रसिध्यैव नोक्तातिव्याप्तिः। अस्तु वा यावंति निरुक्तसाध्याभाववंति
तावतां प्रत्येकं वावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावाः वृत्तिमद्वृत्तमो यावंतस्तद्वत्त्व
मेव व्याप्तिः। तथा च भूतत्वमूर्त्तत्वाद्यन्यतमत्वाभावाभाववत्त्वावच्छिन्नस्याधिक
स्या ५ रणे गगने मनसि च हेतोः सत्वान्नातिव्याप्तिरत आह किंचेति। ननु भूतत्वमूर्त्तत्वा
न्यतरत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वाभावोऽनुगतव्यवहारादतिरिक्त एव ननु भूतत्वमूर्त्तत्वोभ
यस्वरूपः तथा च साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववति गगने मनसि वा हे
तोः सत्वान्नातिव्याप्तिरतः किंचेति सपि वदंति। अस्मद्गुरुचरणास्तु ननु यावं
तो हेतुसमानाधिकरणाः पदार्थाः साध्यनद्वृत्तित्वव्याधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भाववंति भिन्नत्वोभयाभाववंतस्तावत्प[illegible]दार्थकृताधिकरणवृत्तित्वाभावा
वृत्तिमद्वृत्तयो यावंतस्तद्वत्त्वं विवक्षितं तथा च हेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्व
मनस्त्वयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिध्या नातिव्याप्तिः निरुक्तो
भयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिध्या वह्निमान् धूमादि
त्यादावव्याप्तिर्हेतुसामानाधिकरण्यमपि सतः किंचेत्यतिम आह। कालान्यत्वे
साध्यके स्वकालिकसंबंधेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं महेति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीराम

तथाच महाकालान्यो घटादिसाध्यावतिव्याप्तिरित्यर्थः वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति तथाच महाकालवृत्ति
त्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत्तत्त्व
हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। अत्र केचित् सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्ति
त्वात् संयोगकालावच्छेदेन घटादावेव वृत्तिमति वर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभा
वस्य स्वावच्छेदकाधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तौ यावन्तस्तादृशा
वृत्तित्वाभावा हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्वस्य विवक्षितत्वात् अत एव रूपाभिन्नं गु ता॰त॰ ६
णत्वादिसाध्यके तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः तद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्त
मानस्य तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणगुणान्तरावच्छेदेन हे
तावसत्त्वादित्याहुः तच्चिन्त्यं यतः वृत्तिमद्वृत्तित्वं यदि स्ववृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्याभाव इति तत्प्र
तियोगि[illegible]कत्वे नयानधिकरणत्वसमर्थः तथाच महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्याधि
साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वान्महाकाला
न्यो घटादिसाध्यके नातिव्याप्तिः न च महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसंबं
धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालवृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वं अप्रसिद्धत्वात् व । तत्वसामान्या
भावस्य च वृत्तिमद्वृत्तेस्तस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रसक्तौ तिप्रयोगिकत्वादिति वाच्यं । यावंति
कालिकसंबंधेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकत्व
किंचित्कृष्टविशेष्यतावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतोः तावत्वे
न तत्साध्यवति व्याप्त्यसंभवात् कालिकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्व
लक्षणाखंड [illegible] नातिप्रसंग [illegible] इत्यादि [illegible]
सत्तानभिन्नं घटादिसाधारणविषयितासंबंधेन हेतावतिव्याप्तेर्वै [illegible] न्नत्वात् निरूप
त्वानविषयत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् यधिकरणधर्मावच्छिन्नाहरापयिष
यिताभावस्य यावत एव हेतावसत्वात् । न चास्तु साधनसमानाधिकरणाभाव
व्याप्यवत्त्वं यः साध्याभावः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वा
भावोपि विवक्षितः । तथा च व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटे सा
ध्यसामानाधिकरण्याप्रसिध्या नातिव्याप्तिः । यावंतस्तादृशाः साध्याभावास्तत्कूटा
धिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितं लाघवात् तादृशाभावस्य यावत्त्वं वृत्ति
मद्वृत्तित्वेनानापेक्षितं वैयर्थ्यात् इत्थं च साधनसमानाधिकरणा यावंतस्तादृ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰ दि॰ ज॰ ५२ श्रीराम

रणः साध्याभावाः साध्याश्रयीभूततावन्निष्ठाधिकरणवृत्तित्वमपि लक्षणं साध्यीय
इति प्राहुः । वस्तुतः पूर्वलक्षणे वात्रापि वृत्तिमद्वृत्तित्वपर्याप्त्यावतः साध्याभाव
वद्वृत्तित्वाभावोऽस्तु दृश्यावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकधर्मवत्त्वं मेन व्याप्तिर्वाच्या तत्र
वृत्तिमद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च देशिकविशेषणतयैव वक्तव्यमतो न कोऽपि
दोषः पदमादधातीस च धातव्यमिति दिक् ॥ ॥४॥ ४ ॥ एतेनेति महाक्रा
न्तान्यो घटादिसाधवतिप्रसंगो नेसर्थः परास्तमिति परणान्वयः नज्त्रवाच्यराय
नासत्तावान् द्रव्यत्वादि साधौ नानाव्यक्तिवृत्ति साध्यकसद्धेतौ तद्व्यक्तिवृत्ति सविशिष्टसाध्या
भावस्य तदन्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः साधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकर
णाप्रसिद्ध्या साधनाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिकृताधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावानो
हेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरतः प्रतियोगितावृत्त्यावदभावविशेषणविशिष्टसत्तावान् जाते
रित्सादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्याभूतसत्त्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा
वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमात् वृत्तिमद्वृत्तेः तन्निष्ठाधिकरणवृत्ति
ताभावस्य यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तत्पा
चगुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरनुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्येन नातिव्याप्तिः अत्रापि येन संबंधेन व्यापकता तेनैव सं
बंधेनाभावो निवेश्यः तेन समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावघटितकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
वन्ह्यवयवत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादि पर्वतत्वादिसत्वादौ नाव्याप्तिः न
तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्य त्वत् इति युक्तं
साध्यस्य गुणसामान्यस्याभाव इत्याद्युत्तरग्रंथविरोधात् गुणस्य देशिकविशे
षणतासंबंधेन गुणाव्यापकत्वात् यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव व्यापकत्वं तेन तादृश
रूपावच्छिन्नाभावं च निवेशयेति तन्तुच्छं वस्तुनियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छिन्न
प्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंगात् पूर्वापूर्वयान्यूनवन्हेरित्यादावतिव्याप्तेश्च संयोगेन
द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेव संयोगसंबंधा
वच्छिन्नद्रव्यत्वाभावानां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य
वृत्तिमत्स्वरूपस्य तादात्म्येन प्रमेयव्यापकतावच्छेदके पतत्प्रमेयत्वसाध्यकसत्वादिकं तेन संबं
धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसंकु
रुवेदितत्वाच्च न च द्रव्यं घटादिसत्वं कालिकसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः साधनस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(रो.१२.५३. = तु भावत्वतुमन्यतयोरभावकूटाधिकरणा = भावाभिपदस्य प्रसिद्ध्यभिमानादिति कूटाधिकरणाप्रसिद्धिरिति दूषितपक्षानुधावनम्
= प्रतिबध्येऽवच्छेदकाधिकरणमिति भावः =)

समानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिक[...]नाधिकरणे महाकाले हेतुतावच्छेदकसंबंधे
न वृत्तिमत्त्वमात्रस्यैव वृत्तेरिति नोच्यं । दैशिकविशेषणतया यावदभावाधिकरणत्वस्य निवेश
नीयत्वादिति भावः । तद्वृत्तिभिन्नं घटत्वादिसाहित्यसाध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्न
प्रतियोगिताकयावदभाववदभावाधिकरणीभूततद्वृत्तिव्यक्तिवृत्तित्वस्य स्वाधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावानां घटत्वेपी सत्वात् त्वव्याप्तिरतउक्तं यावत्वेति वह्नि संयोगसामान्याभा
वत्वावच्छिन्न धूमादिसाध्यव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकीभू
तवह्निसंयोगसामान्याभावत्वा[...]वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगाद्या
त्मकाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्नोऽव्याप्तिर्वृत्तिपदमिसाहके वले [?]साध्यितानाकेव
लान्वयिनइसेनेन साध्यव्यापकत्वसमावि[...]संयोगादीसाविनावह्निसंयोगत्वाव
वच्छिन्नाभावस्योपग्रहः । तेन प्राचां मते द्रव्यसंयोगे सामान्याभावस्यासत्वेपि
न क्षतिः दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्य
केतदाह एवमितिः ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिकानां वास्तवाभावानामे
वलक्षणघटकत्वात् संयोगाद्यात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरतउक्तमेवमिसपिके

= यावद्वह्निसंयोगाधिकरणाप्रसिद्धिरित्यत एवमुक्तत्वसाध्याभाव
= कूटस्याधिकरणमप्रसिद्धं =७ ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चित्‌ न व्याप्यवृत्तिरिति । तथा च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्य
वृत्तित्वाभावादेव गुणवान्‌ द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः अन्यथा गुणसामान्याभावस्यापि
साधनसमानाधिकरणसाध्याभावत्वेन पातनीयतत्कूटाधिकरणसमवेतत्वे सामान्याभाव
स्य वृत्तिमत्तनिसेकत्वादौ प्रसिद्ध्यद्भवलतहेतावसत्त्वाद व्याप्तिरेव स्यादिति भावः
स्वसमानाधिकरणस्येत्यस्य फलमाह उक्तेति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नो स
र्थः कश्चिदिति वह्निमान्‌ धूमादित्यादौ घटपटाद्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्ना भा
वकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिवारणार्थमेव
स्वसमानाधिकरणेत्युक्तमिति भावः तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छे
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटत्वेन तत्तद्घटस्य प्रसिद्धमतः तत्राव्याप्त्यसं
भव [illegible] । अत्र हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ देशिकविशेषणतया वर्त्त
मानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन एकाशिवा द्रव्यत्व [illegible]
त्वादिसाधौ जलेतेजसि च साधनसमानाधिकरणस्य जलत्वाद्यभावस्य तेऽत्रो
त्वसभावस्य निरुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्‌ तदुभयकूटाधिकरणाप्रसि

१३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धौहेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रसक्तनिष्ठयत्तादृशाकूटं तद
धिकरणे जलादौ हेतोः सत्वादिति भावः उक्तकूटघटकमहाकालादितादृशाभावसमुदाया
धिकरणावृत्तित्वात्तु तावच्छेदक [illegible]
समानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिक
संबंधेन वृत्तावपि नातिव्याप्तिः तादृशावृत्तित्वाभावस्य तादृशवृत्तित्वस्य सम
यतप्रतियोगिताकत्वमात्रस्य तेन पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तित्वात्तोकान्यसो
भयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्वेपि वह्निमान् धूमात् इत्यादौ साध्ये
संभवः अधिकृतस्थितिप्राप्ता वृत्तिमत्त्वतीयं इसत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदक
संबंधेन ग्राह्यं तेन संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य [illegible] समवायेन व
त्तिमत्तिप्रायत्वादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्वेपि वह्निमान् धूमादिसाध्ये नाव्या
प्तिरिति भावः साध्यवत्ताज्ञानविरोधिताघटकसंबंधेनैव कूटाधिकरणतायाः
पूर्वमुक्तत्वात् प्रकृतलक्षणाघटकत्वोक्तेः इत्यादिकमिसाधिपदेन गु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशावृत्तित्वस्यावच्छिन्नाभावावृत्तिमत्त्वतयो
पादेतत्स्तदादर्शितसादेः सूच्यते ॥ ५ ॥ ॥ अभाववृद्धो प्रतियोगितावच्छेद
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानजन्येन कारणतायाः स्व[illegible]तावापि तादृ
शिरोमणौ नेति ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्यादि बुद्ध्यहे घटत्वोदि विशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमत आह अभावेत्यादि । नव्यास्तन्त्रेणेति । नघ ३६
त्वादेः प्रतियोगितावच्छिन्नत्वमविषयीकृत्य मर्थः । नञर्थे घटवच्छिन्नप्रतियोगित
संसर्गकाभावप्रसङ्गस्य तादृशसंबन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनि
यमादिति भावः । ननु तद्धटत्वेन घटो नास्तीत्याकारक समानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावप्रसक्तेर्व्यभिचारान्नो नियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेति
तथाच विशेषधर्मेण सामान्याभावो प्रसिद्ध एव तद्घटत्वेन घटो नास्ती
तिप्रतीतेर्घटेतद्घटत्वाभावमात्रावगाहित्वात् तत्र हेत्वभावादेव न व्य
भिचारः अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेः वाच्यत्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययः [illegible] भावः प्रकृते प्रत्ययोऽयमिति तदिदेति हृदय
ट्त्वेन घटो नास्ति [illegible] स्थले तस्य व्यधिकरणधर्मास्य। अयथावगाहित्वमिति व्यधिक
रणधर्मेण विशिष्टप्रतियोगि [illegible] निरुक्ते नान्वयः न च तत्तद्वृत्ति। प्रमाया एवार्थसाधकत्वादिति
भावः ननु तत्र व्याप्येव रप्रयोजकत्वात् घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापि तदनवच्छेदकसा
वगाहित्वसंभवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीति सत आह यदि पुनरिति। स्वरस
वाही यथार्थः स च पटे घटत्वमनवगाहमान एव संभवतीति भावः घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि
रित्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति। द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्याद्यनुभवस्योपगमः तुल्ययुक्त्यात
दृष्टिधर्मेण तस्यैव विशेषरूपेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण विशेषस्याभावे बाधकाभावा
दि[illegible] घटो नास्तीति पाठे घटत्वेन [illegible] विशिष्टे नेत्यर्थः। तेन तादृश्ये
णप्रतियोग्यंशे घटत्वमनवगाह्य ज्ञातसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रसक्त एवो
क्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शितः तादृशाभावे इति। स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभाववारणमित्यर्थः। तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण सामान्यस्याभावः
संगृहीतः। यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतिः घटाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सा ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व १

मान्यरूपेणविशेषाभावादेर्मानाभावइतितत्प्रागेवदूषितमिति।यदपिसंयोगादिसंसर्गकघ
टत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेनलाघवात्तादृशसंबंधेनघटत्वावच्छिन्नस्यविरोधित्वा
कल्पनात्संयोगेनघटादिमतिघटत्वादिनापराद्यभावस्यासंभवइतिकेचित्तुतदप्य
संगतंतावतापिगगनत्वादिनाघटत्वादेःवाच्यत्वादिनाज्ञेयत्वादेश्चाधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्यदुर्वारत्वादितिगगनादेरधिकरणस्यस्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वावच्छिन्नाभाव
स्यचाप्रसिध्यातत्रविरोधित्वस्यकल्पयितुमशक्यत्वादितिदिक् ॥ श्रीकृष्णोजयति श्रीराम ॥
॥ कृष्णायवासुदेवायहरयेपरमात्मने। प्रणतक्लेशनाशायगोविंदायनमोनमः ॥ श्रीरामचंद्रं
॥ जगदादिमूलंसीताप्रियंभक्तजनस्यलक्ष्यं। एकांतभक्त्यासुधियैश्चमृग्यंतमादिविष्णुं
॥ सिरसानमामि ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

142

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मान्यरूपेण विशेषाभावाद्दोमानाभाई इति तत्प्रागेव दूषितमिति। यद्यपि संयोगादिसंसर्गकघ
टत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात् तादृशसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधिता
कल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना पराद्यभावस्य असंभव इति केचिदुक्तं तदप्य
संगतं तावतापि गगनत्वादिना घटत्वादेः वाच्यत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्य दुर्वारत्वादिति गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वघटावच्छिन्नाभाव
स्य चाप्रसिध्या तत्र विरोधकल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक्॥ श्रीकृष्णो जयति श्रीराम॥
॥कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने। प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः॥ श्रीरामचंद्र
॥जगदादिमूलं सीताप्रियं भक्तजनस्य लक्ष्यं। एकांतभक्त्या सुधियां विभाव्यं तमादिविष्णुं
॥शिरसा नमामि॥१॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नू ४

॥श्रीगणेशाधिपतये नमः॥ ननु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानं नाभावप्रत्यक्षमात्रे हेतुः इदं त्वा
त्विनाअभावप्रत्यक्षे व्यभिचारात्॥ न तावदभावप्रत्यक्षविशेषे मानाभावादत आह॥ विशेष
षणतावच्छेदकविशिष्टेति॥ विशेष्ये विशेषमिति न्यायेन च नाभावप्रत्यक्षे अननुभवात्॥ वि
वैचित्र्ये चेदमालोकि सारमंजर्यामस्माभिः॥ ननु भ्रमरूपं तत्र तज्ज्ञानं नासंभवि॥ तादृशज्ञानमा
भावदशायां तादृशज्ञानाभावधीरप्रसिद्धैवेत्यत आह॥ अभावप्रत्यक्षे हीति॥ विशेषणस्यापि विशे
षणत्वरूपविषयतावच्छिन्नस्यापि तदवच्छेदकत्वं॥ प्रतियोगितावच्छेदकत्वं॥ न स्वातंत्र्येण
ति॥ प्रतियोगिविशेषणतानवच्छेनेत्यर्थः॥ तदेव स्फुटयति॥ घटो नास्तीत्यत्रेति॥ दंडी पुरुष
इत्यत्र दंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने पुरुषांशे विशेषणतावच्छेदकदंडत्वस्य यादृशीप्र
कारता घटो नास्तीत्यत्रापि अभावांशे ~~[illegible]~~ विशेषतावच्छेदकघटत्वस्य तादृ
शीप्रकारता ननु घटस्यैव घटत्वस्याभावांशे साक्षात्प्रकारता॥ तथा सति घटीयोऽभावो घटत्वली
य इत्याकारकप्रत्ययः स्यादिति भावः॥ एवकारेण कदापि घटत्वेन घटो नास्तीति स्वातंत्र्येण
वच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययो न भवतीति सूचितं॥ तस्या

Acc. NO. ~~22-1 M 7080~~ M-1529
Title - शिरोमणिटीका.
Author - टी. - ~~भवानन्दी.~~ जगदीश
Date - ?
Subject - न्याय.
Folio - 29
Xerox - 59

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 ~~M 7080~~ Dist Nagpur

M-1529.

Checked 2012

Checked 2012

1

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पि॥ व्यधिकरणधर्मस्यापि॥ भ्रम एवेति॥ प्रतियोगिनि वैशिष्ट्यस्यानवगाहित्वाने मावच्छेदक
त्वं नावगाहते॥ इत्यत्रैकभंग्या अवच्छेदकत्वं प्रतियोगिवैशिष्ट्यघटितमित्यर्थः॥ तस्य च प्रकृते
अभावत्वभ्रम इति भावः॥ ननु तत्र घटो नास्तीत्येव प्रतीतेस्तथैवास्तु॥ अत्र तु स्वातंत्र्येणाव
गाहनात् अवच्छेदकत्वं न प्रतियोगिवैशिष्ट्यघटितं घटत्वेन घटो नास्तीत्यभावस्य दुरुपन्हव
त्वादित्यत आह॥ यदि तु नेति॥ आहार्यप्रत्ययस्य वस्तुसाधकत्वात् आह॥ स्वरसवाहीति॥
लोकानां तादृशानुभवो यथानुभविकः [illegible] अनुभवसिद्ध इत्यन्वयः॥ केचित्तु॥ घटत्वेन घटो
नास्तीत्येव पाठः॥ सामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नोपि सयो हि यदि प्रतियोगिन्येव प्रतियोगिताव
भावच्छेदकस्याभावांशे वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः॥ [illegible] भावनिवारणं॥ तत्तु व्यधिकर
ण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तत्कारणमिति व्याचख्युः॥ ननु असामानाधिक
रण्यं न तदनधिकरणवृत्तित्वं॥ केवलान्वयिन्यव्याप्तेः॥ केवलान्वयिनीत्यादिग्रंथ
विरोधाच्च॥ नापि तदनधिकरणावृत्तित्वं॥ व्यधिकरणपदवैयर्थ्यात्॥ द्रव्यं सत्वादि
साध्यवति व्याप्तिः स्यात्॥ साध्ये [illegible] त्यादि॥ केवलान्वयिनि साध्यवदवृत्तिगगनादेर

2

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धिकरणाप्रसिद्ध्याऽनधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेराह॥ तदभाववत्त्वमिति॥ ननु वह्नि
मान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिः॥ साध्यवद्वृत्तिधूमस्य यादृशाभावस्य धूमादावभावादत आ
ह॥ तदवच्छिन्नेति॥ अनवच्छिन्नस्य कुत्राप्यभाव इत्यत आह सतीति॥ ननु अवच्छेदकत्वं अ
नतिरिक्तवृत्तित्वं॥ तथा चातिव्याप्तिर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवद्वृत्तिसकलपदार्थ
विरहकूटस्य वन्ह्यधिकरणानतिरिक्तवृत्तित्वात्॥ वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमद्वृ
त्तिसकलपदार्थमध्यनिविष्टह्रदत्वाद्यभावस्य धूमाधिकरणतातिरिक्तत्वादव्याप्तिश्चेत्यत
आह॥ अन्यूनवृत्तित्वमिति॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवद्वृत्तिह्रदत्वाभावस्य वन्ह्यधि
८५ करणताऽन्यूनवृत्तित्वातिव्याप्तिरत आह॥ साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थेति॥ तत्र तादृशायो
गोलकत्वाभावस्य वन्ह्यधिकरणताऽन्यूनवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति॥ साध्यवदवृ
त्तित्वस्य संबन्धभेदेन भिन्नत्वात्॥ सामान्याभावो न घटते इति भावः॥ ननु तादृशसकलप
दार्थाभाववत्त्वयदन्यूनवृत्तीत्यस्यैव सम्यक्त्वेऽप्यधिकरणेत्यत्राधिकरणपदं व्यर्थमत आ
ह॥ यथेति॥ तथाप्युन्नतिप्रयोजकाभावादाह हेतुतावच्छेदकेति॥ संयोगेन साध्यवदवृत्तेर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्योगोलकत्वादेः संयोगेनाभावस्य वन्ह्यधिकरणतान्यूनवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो येन
येनेति वीप्सा ॥ एतेन येनयेनेत्यादिविवक्षणेन ॥ साध्यवदसमवेतस्य ॥ आकाशाभावादेन
स्य केवलान्वयित्वादितिभावः ॥ सकलतच्छून्येति ॥ संबंधसामान्येऽन्येन तच्छून्ये सर्थः ॥
तदभावः साध्यवदवृत्तेरभावः ॥ तादृशेन साध्यतावच्छेदकेन। जातिमदिति। जातिमदसम
वेतमसमवेतमेव तस्य च समवायेनाभावः केवलान्वयीतिभावः ॥ अत एव। जातिमान्ज्ञेय
त्वादित्यादावतिव्याप्तेरेव ॥ दूषणांतरमाह ॥ इदं न जातिमदिति ॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेना
वृत्तित्वविवक्षायां तु प्रकृते स्वरूपसंबंधस्यैव तथात्वात्तेन संबंधेन साध्यवद्वृत्तेर्जातित्वा
भाववत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात् तदभावस्य हेत्वधिकरणतान्यूनवृ
त्तित्वान्नाव्याप्तिः संभवतीति संयोगत्वसमवायत्वादिनैव तादृशविवक्षणेऽव्याप्तिरुक्ता।
रूपभिन्नगुणत्वादित्यादौ रूपभिन्ने समवायेनासंबद्धरूपत्वादि तदभावस्य गुणत्वाऽन्यू
नवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिः संभवतीत्यत एतदिति ॥ समवेतमात्रस्यैव तद्रूपभिन्न
समवेतत्वादेस्तद्रूपभिन्नासमवेतमसमवेतमेवा समवायेन तदभावः केवलान्वयी समवेतस्यैतत् घटरूपादेः स
त्तिभावः। एतद्घटभिन्नसत्त्वादित्यादौ तु एतद्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मवान्नतत्रातिव्याप्तिः संभवतीति तन्नोक्तं॥ घटभिन्नमिति। घटभिन्नाविषयकं निर्वि
षयकमेव तस्य च विषयतयाऽभावः केवलान्वयीति भावः॥ इत्थं चापि स्वपिनाए तद्रूपभिन्नं
गुणत्वादित्वस्य संग्रहः॥ द्रव्यं सत्त्वादित्यादावित्यादिना तद्रूपभिन्नं गुणत्वात् घटभिन्नं मेय
त्वादित्यादिपरिग्रहः॥ स्वरूपसंबंधेन कालिकविशेषणतायां यत्र तत्त्वयोरननुगमात् साध्यव
दसमवेतस्य समवायेनाभावः साध्यवदसंयुक्तस्य संयोगेनाभाव इत्येवं क्रमेण निवेशेऽ
तिगौरवं तत्र च विशेषताविशेषेण साध्यवदवृत्तेरभावस्यापि निवेशनेन तेनैव सामंजस्ये तो
षवैयर्थ्यं चेत्याशयेनाह॥ विशेषणतेति॥ विशेषता च तत्तद्व्यक्तित्वस्याऽभावस्य प्रमावि
षयत्वस्य वा ग्राह्या॥ सर्वत्रैवेति। पूर्वोक्तयावद्व्यभिचारिणीत्यर्थः॥ तेन केवलान्वयि
नि तद्व्यक्तित्वादौ साध्यवदवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः॥ तत्र तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तद्व्य
क्तिस्वरूपं तच्च विलक्षणतासंबंधेन स्वस्मिन्नपि वर्त्तत इत्याशयेनाह॥ तत्तद्व्यक्ति
त्व इति॥ तत्तद्व्यक्तित्वं तत्तन्मात्रवृत्तिरसाधारणो धर्मो रूपादिः स च समवायादिनैव
वर्त्तते। न विशेषणतयेत्यत आह॥ तत्तदन्यान्यत्व इति। तत्तदन्यान्यत्वमपि तत्तद्व्य
क्तित्वमेव। तदुक्तं। नहि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते इति॥ तथा च स एव दोष इत्स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तआलं।।लन सकारतेति।। तथाच्चैतद्रूपभिन्नं गुणत्वादिसाध्ये एतद्रूपद्रव्यप्रकारकप्रमावि
षयत्वे विशेषणताविशेषेणैव साध्यवदवृत्तित्वेन संबंधेन तदभावस्य गुणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वा
भावान्नातिव्याप्तिरिति भावः।। न साध्यवदवृत्तित्वे। एवं च सामान्याभावनिवेशेऽपि सम्य
गित्याशयेनाह।। तेनैवेति। तदवच्छिन्नेति। साध्यबुद्धेरन्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः।। केचित्त्वि
ति। साध्यविरोधित्वं। साध्याभावव्याप्यत्वं। तच्च केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमत आह। साध्या
समानाधिकरणानीति।। ननु साध्यासमानाधिकरणानां गगनादीनां हेतुसामानाधिक
रण्याद्व्यभिचारित्वं निर्व्याप्तिरत आह।। साध्यसामानाधिकरण्याभावेति। आ
र्द्रेंधनप्रभववह्निसामानाधिकरण्यव्यतिरेकाभावेऽस्य धूमसामानाधिकरण्याभावव्या
पकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। अतः सामान्येति। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसामा
नाधिकरण्यस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन व्यापकस्य स्फोरकं। तेनायोगोलकी
यवह्निसामानाधिकरण्यस्यापि द्रव्यत्वादिनाऽभावस्य धूमसामानाधिकरण्याभावव्याप
कत्वेऽपि न क्षतिः।। न वा द्रव्यगुणकर्मान्यत्वे विशिष्टसत्त्वादिसाध्यादावतिव्याप्तिरिति। साध्य
वति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववति। तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावाञ्जातेरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यादौ नातिव्याप्तिः। परंच सामानाधिकरण्यं। हेतुसामानाधिकरण्ये। हेतुमति। हेतुतावच्छे
दकावच्छिन्नहेतुमति। तेनैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः। तेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः।
क्रमेण संबंधविवक्षायाः फलमाह। तेनेत्यादिना। पृथिवीत्ववति कालिकसंबंधेनावर्त्तमान
स्य चरमध्वंसादेर्हेत्वधिकरणे स काले वृत्तेर्नातिव्याप्तिः। अत एवोत्तरत्र पृथिवीत्वं विहाय द्र
व्यत्वे स्यात्। सत्वे हेतौ हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य साध्यसाध्यसामानाधिकरण्याभावव्या
पकत्वं न स्वस्मिन् गुणत्वे तु स्वस्मिन्नेव वृत्तेरिति तदुदाहृतौ। परं सामानाधिकरण्यदले हेतुता
वच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य फलमाह। न वा संयोगेनेति। वह्निमानेतद्रूपत्वादित्यादौ वह्निम
ति समवायेनावर्त्तमाने कालपरिमाणे स्पंदत्वं च चलत्वं च का... तया एतद्रूपाधिकरणे का
ले स्पंदे च समवायेन वर्त्तत इत्यव्याप्तिरित्यर्थः। स्पंदत्वादेरिति। एवं नापीत्यत्रानुपपद्यते।
तेनैवेत्यस्य फलमाह। समवायेनेति। तदधिकरणे स्वरूपाधिकरणे पर्वतादौ। संबंधविशे
पाहेतुसामानाधिकरण्ये हेतौ प्रविष्टेन। आकाशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तद्विना
कृतलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभावादिति भावः। तच्चिंत्यमिति। एतद्रूपभिन्नगुणत्वात्लक्षा
नाहाइत्यादौ महाकालान्योन्याघटादिस्वत्व कालिकसंबंधेन हेतौ चातिव्याप्तिरित्यस्वरसः। सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्तिविशेषणताविशेषेणवत्वाभावव्यापको हेतुतावच्छेद
ति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि·दि·भ·

कसंबंधेन हेतुमत्ति तेनैव संबंधेन वृत्तित्वाभाव इत्युक्तौ च नायं दोष इति स्मर्त्तव्यं॥ ननु स्वोक्त
5 विवक्षायां मूलोक्तदोषासंगतिरत आह॥ यथाश्रुतमिति। ननु साध्यसामानाधिकरण्यप
दस्य साध्यवदवृत्तित्वमेव लक्षणकर्तुर्विवक्षाविषयः॥ अत एव केवलान्वयिनि प्रसिद्धि
र्निरधिकरणो दर्शिता। तथा च साध्यानधिकरणाधिकरणत्वस्य दूषणमप्रकृतमत आ
ह॥ यथासंभवमिति॥ यावंतोर्थाः संभवंति तावतां दूषणस्य सांप्रादायिकत्वादिति भा
वः॥ प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यभावव्याप्यत्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं वा
व्याप्यवृत्तित्वं च घनवच्छिन्नाया वृत्तिस्तदसंस्वाधीकरणीभूत यत्किंचिद्व्यक्तिवस
त्वंताभावाप्रतियोगित्वं तदा नातिव्याप्तिरित्यत आह॥ प्रतियोगिविरोधित्वमिति। न तदधि
करणेति॥ प्रतियोग्यधिकरणेत्यर्थः। न सिद्ध्येदिति॥ अधिकरणानामनंतत्वान्नास्तीति
प्रतीतिनियामकत्वकल्पने गौरवादितिरिक्तोऽभावः कल्प्यत इत्येवाभावसिद्धौ बीजं॥
तत्त्वाधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमे न संभवतीति भावः॥ ननु संयोगात्यंताभावो गु
णोऽप्रतियोग्यसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिर्द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्ति
रिति व्यवहारात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वाव्या
प्यवृत्तित्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गित्वं संयोगाभावभेदकं स्यादत आह॥ संयोगाद्यभाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रव्य इति ॥ अव्याप्यवृत्तित्वं चेत्यत्राप्यनुषज्यते ॥ गुणादावपि व्याप्यवृत्तित्वं चेत्यत्रा
नुषज्यते । अविरोधादिति । संयोगाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वसंयोगेन धिकरणगुणावृत्ति
त्वयोराकाशाभावादौ दर्शनादिति भावः । सामान्यतो न तथा व्यतिरेक इत्यन्वयः । तथा
च स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनि स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि
त्वाभावः न वा प्रतियोग्यधिकरणावृत्तौ प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वाभाव इत्यर्थः ॥ सा
ध्यवतीति । न तु साध्ये इति भावः । स चेति । तथा च साध्यवान् यस्य स साध्यवान् यः
यदधिकरणमित्यर्थः । ननु यथा चैत्रस्य पुत्रवान् अयं देश इत्यत्र चैत्रसंबंधिपुत्रे ऽन्वे
स ति ॥ न तु पुत्रवति तथा संबंधीरूपकत्वात् तत्साध्यवान् यस्येत्यत्रापि यात्संबंधित्वं सा
ध्य एवान्वेति । तत्र व्याप्तिनिरूपकत्वमेवेत्सात्सास्त्र य इत्यत आह ॥ साध्यसाधनयोर
पीति । सामानाधिकरण्यमेव साध्यवान् यस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः संबंध इत्यन्वयः । साध्य
साधनयोर्धर्मिणोर्न व्याप्तिनिरूपकत्वमत आह । साध्यत्वेति । यत्तच्छब्दाभ्यामेवैकारेण स्वेद
ने३ साध्यत्वसाधनत्वयोरवच्छेदः ॥ तथा च यत्समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्व
हानं तेन सममिति रीत्योऽत्यर्थः । ननु धूमसमानाधिकरणे सादिंयपि वह्नित्वविशिष्ट
वह्निरेव न तु हृदत्वादिना धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्यन्त

9

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मप्युक्तमेव। तथापि यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं तदन्यरूपावच्छिन्नसामाना
५ धिकरण्यमित्यर्थे नास्ययं तत्तद्वह्नित्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकमपि वह्नित्वेन प्रतियो
गितानवच्छेदकमिति मतान्तमंगीकृत्येदमुक्तमित्यन्ये। वह्निसमानाधिकरणविशेषा
भावकूटप्रतियोगितावच्छेदकतया धूमवत्त्वस्य धूमवान्वह्नेरित्यत्र नेति व्याप्तिरित्य
व्याप्तिपरतया व्याचष्टे। एवं चेति। प्रसंगे। जातिस्विकरूपेणात तत्तद्देत्यादिना। प्रमेयस्या
देरिति मूलमनुरुध्याह। वैयधिकरण्यमिति। पृथिवीति। द्रव्यत्वानधिकरणवृत्तित्व
स्य पृथिवीत्वेः सत्या[illegible]दिति भावः। धूमवान्वह्नेरित्यत्रायोगोलकीयवह्न्यनधि
८धूमे करणावृत्तित्वं वर्तत इत्यत आह हेत्वनुसरणं साधनाधिकरणो येन संबंधेन धूमस्य व
त्तित्वं तेन संबंधेन तदनधिकरणो साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वं चात्र नाहद्दावै
यधिकरण्ये तेन साधनसमानाधिकरणस्य धूमस्यैव समवायेनानधिकरणोप
वृत्तेः संयोगेन। एवं संयोगेनाधिकरणो वह्न्यवयवे समवायेन वह्नेर्वृत्तावपि न क्षतिः। धूमा
न४ देरपीति समवायेन धूमस्य साध्यताव्याप्तिव्यापिणि वह्न्यावति व्याप्तिर्बोध्या। संयोगेन
साध्यतायां द्रव्यत्वानधिकरणो गुणादौ संयोगेन वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेर्द्रव्यत्वसमा
णायनाति व्याप्तिः संगच्छते। द्रव्यत्वादेरिति। तथा च द्रव्यत्वे पृथिवीत्वादिसाध्यकव्याप्तिरस्य वेंः॥

यो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदनधिकरणेनेति॥ साधनसमानाधिकरणपदस्याधनधिकरणेऽर्थः। तथा च मा
त्रपदेन दत्तेऽपि रूपयात् पृथिवीत्वादिसत्त्वाव्याप्तिरिति भावः। नाहत्रेति। साधनसमा
नाधिकरणे सर्थः। न हीति॥ निरूपप्रत्ययाभावादिति भाव॥ घटमत्त्वादिके चेति। त
था च व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः। ननु अन्यूनवृत्तित्वरूपमवच्छेदकं मेयत्वादावपी त्वं
तित तत्साध्यकाव्याप्तिरत आह। तदवच्छेदकत्वमिति। तत्र न्यूनधर्मेति। धर्मत्वं। वृत्तिमत्वं।
तत्प्रयोजनमाह। तेनेत्यादिना। द्रव्यवान् मेयत्वादित्यत्र समवायेन द्रव्यस्य साध्यतायां
मेयत्वसमानाधिकरणगुणाद्यनधिकरणमात्रसमवेतत्वस्य गगनादिवृत्तित्वे
पि तन्न्यूनत्वानि यावंति वृत्तिमंति सत्तादीनि तद्वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरि
ति भावः। ननु धर्मत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं वाच्यं। अन्यथा गगनादे
रपि संयोगेन संबंधितयोक्तदोषापरिहारात्। एवमभावद्वयान्यतरत्वेन समवाये
न साध्यतायां मेयत्वादिहेतौ व्यभिचारिणि तादृशगुणाद्यनधिकरणमात्रसमवेत
सम्बन्ध्येऽभावेऽवृत्तिमति तादृशान्यतरत्वस्य सत्त्वादनवच्छेदकत्वं स्यात्। तथा च संयो
गेन द्रव्यत्वस्य साध्यतायां मेयत्वादावतिव्याप्तिः। तादृशगुणत्वाद्यनधिकरणमात्र
संयुक्तस्यान्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वाभावात्॥

अवच्छेदकलक्षणव्याप्तिः –२

॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि॰टि॰५७०

न्य

एवं च स्वधर्मावच्छिन्नमित्यत्र वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वाच्यं। अ
६ न्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यायोगोल
कीयवह्नौ धूमत्वस्यापि कालिकसंबंधेन सत्त्वादनवच्छेदकत्वापातात्॥ इत्थं च समवा
येन द्रव्यस्य साध्यतायां मेयत्वादिहेतौ तादृशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये
धर्मे सत्तादौ साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरवच्छेदकत्वलक्ष
णाव्याप्तिः॥ न च तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तित्वाभाववृत्तिमत्त्वोभयाभाववत्त्वा व
त्वस्य स्वकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं। अभावीयविशेषणतया वृत्तिमत्त्वीयसंबंधवि
शेषणत्वोभयाभावस्यानपवृत्ति सत्त्वात्॥ अन्यतरसंबंधेन तदभावस्य वानभ्युपगमा
त्। एवं सत्ताद्रव्यात्वोभयवान् जातिमत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरीत्या अतिप्रसंगश्चेत्यस्व
रसादाह॥ वस्तुतस्त्विति॥ तादृशधर्मेति॥ साध्यसमानाधिकरणधर्मेत्यर्थः॥
स्वंअवच्छेदकत्वेनाभिमतं॥ तथा च संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां सत्तादिहेतौ सं
योगेन द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणतायास्तादृशगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वात्।
द्रव्यत्वस्यानवच्छेदकत्वप्रसक्तिः। तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्व
मित्यत्र कोगुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तात्वावच्छिन्नस्य सत्त्वस्य गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावादतिप्रसंग इत्यधिकरणता
पर्यन्तानुधावनं। तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वं च तादृशधर्माधिकरणावृत्तित्वमितरां
तास्य वैयर्थ्यात्॥ न च स्वावच्छिन्नाधिकरणतासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्या। अन्यथा
धूमवान्वह्नेरित्यादौ कालिकसंबंधेन धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अयोगोलकी
व्याप्य धिकरणवृत्तित्वेन धूमत्वस्यानवच्छेदकापातात्। तथा च कालो घटवान्कालपरिमाणा
दीश्वरज्ञानं घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन विशिष्टतासंबंधेन च साध्यतायां
तादृशावच्छेदक[illegible] प्रसिद्धेरव्याप्तिरिति वाच्यं। येन येन संबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणता तादृ ता
शी तेन तेन संबंधेन स्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानभिन्नं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्॥
विवेचयिष्यते चेयमुपरिष्टात्। महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वस्येश्वरज्ञानान्यत्वविशिष्ट
घटत्वस्य च तत्र तत्रावच्छेदकत्वमित्यपि कश्चित्॥ ननु तत्तद्व्यक्त्यन्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र त
त्तद्व्यक्त्यन्यधर्मो पर्याप्तिवृत्तिकत्वं वाच्यं सत्ताद्रव्यत्वोभयत्वं च न सत्तापर्याप्तवृत्तिकमतो आ
हा गुणान्यत्वेति। व्यतिरेकित्वं अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न चैवं नाकाशाभावो व्य
तिरेकी यावद्धर्माणामधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणं अप्रसिद्धं प्रातिस्विकरूपेण
धर्मस्योपादाने चावच्छेदकस्यैव तथोपादानमुचितं किं व्यतिरेकित्वविशेषणेनेत्याह॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त०दि०अ०

७ वस्तुतस्त्विति ॥ तादृशाश्रयेति ॥ तथा च यावत्स्वं तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्ध
र्मेण तद्भेदकूटस्य बोधनाय । ननु धूमसमानाधिकरणपर्वतत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकम
हानसीयवह्नित्वाद्यभिन्नतया वह्नित्वादेर्न तादृशावच्छेदकभेदकूटवत्त्वमत आह ॥ या
वत्त्वाहृ इति ॥ तादृशावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वे पर्याप्तत्वेपि शुद्धवह्नित्वे
तदभावः प्रतीतिबलादभ्युपेयत इति भावः । यद्यप्यवच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे तदव
च्छिन्नभेदोपि शुद्धवह्नित्वे संभवति एकोन द्वावितिवत् । तथापि तदनभ्युपगमे नेदं न तथा
चेति । इत्थं च साधनसमानाधिकरणो धर्मो वह्निरेवेति ध्येयं । मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुं त
दधिकरणावृत्तित्वरूपमपि वैयधिकरण्यं दूषयति । एतेनेति । संबन्धविशेषेणेति । एतन्मते
प्रागेव निरूपितं । आत्माश्रय इति । साध्यनिरूपितव्याप्तेः साध्यादिनिष्ठायाः प्रवेशाद्धा
त्माश्रयः आत्माश्रयादिति ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तेर
पि लक्षणस्य न यावद्धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्य धूमनिष्ठस्यापि प्रवेशाद्धात्माश्र
यः धूमसामग्र्यादिनिष्ठस्य प्रवेशे तु [illegible]लन्योन्याश्रयः धूमसामग्र्यादिनिष्ठस्य धू
मसामग्रीनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि घटकत्वादिति । ननु यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्ना
मास्ति कोवा तत्रोपाधिलक्षणसत्वात् । अतो पाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिरत आह ॥

धूमव्याप्तिनिरूपकत्वस्यापि धूमसामग्रीव्यापकत्वे
ति तोपाधिघटितत्वा । तत्र यद्धूमनिष्ठत्व ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रेति। इदमेतद्वृक्षत्ववत् द्रव्यत्वादित्यत्रैतत्कपिसंयोगोऽव्याप्यवृत्तिनिरूपक[illegible]पाधिः। ध्व
मवान् वह्नेरित्यादौ वा आर्द्रेंधनादिर्नानाव्यक्तिकोपाधिः। अनन्त इति। व्यभिचार[illegible]काधिक
पं ३ रणानन्त्यमपि त्रस्यैवार्द्रेंधनस्य सर्वत्र संभवादिति भावः। लघ्विति। नन्स्वपदेनाव्याप्यवृ
त्तिर्नानाव्यक्तिकउपाधिः संगृह्यते। नैवं तत्र तत्र तत्कपिसंयोगवद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमावि
शेष्यत्वाभावः।। आर्द्रेंधनवद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यार्द्रेंधनेऽप्यव्याप्यवृ
त्तिरेकउपाधिरित्यर्थः। तद्भिन्नत्वाभावस्य तदभिन्नत्वात् तत्प्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वस्य च विशेष्याभेदेन भिन्नत्वात् गुरुतरानुसरणं। तस्यापि आर्द्रेंधनस्यापि विशि
ष्टस्यातिरिक्तत्वे विशिष्टाभावस्य संबंधाभावात्मकत्वे वा विशेष्यस्यानन्तप्रतियोगि
त्वमत आह। द्वित्वावच्छिन्नेष्वपि संभवतीति। द्वित्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तस्य
कैश्चिदनभ्युपगमात्। कूटाभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वाभ्युपगमादिति। साध्यसमा
नाधिकरणेति। अत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यद्रूपेण तद्रूपेण तादृशप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं वाच्यं। तेन सद्धेतौ [illegible]स्येधनत्वस्य वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्ट[illegible]स्येधनत्वस्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वादिकं पश्चाद्वक्ष्यति।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री.टि.५८.　　　भि

ऽनवस्थाऽवृत्तिविरोधित्वस्य परस्पराभाववव्याप्यत्वरूपस्य प्रवेशो तद्व्याप्तेरपि विरोधित्व
रूपप्रतियोगित्वघटकतया व्याप्यंतराणां प्रवेशादनवस्थेत्यर्थः। निरुक्तसहानवस्थायित्वघ
धिकरणावृत्तित्वरूपे व्याप्तेरप्रवेशादनवस्थाया अभावेपि दोषांतरमेव तत्रेति ध्येयं। अव्या
प्यवृत्तेरिति।। अत्रैकदेशो नावच्छेदकः। प्रागभावादेरिति। अत्रैककालो नावच्छेदकः। येन संबंधे
वेति। तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति तेन संबंधेन प्रतियोगिनोऽवृत्तित्वं व्याप
दा६ त्वमित्यर्थः। तथापि तादात्म्येन वृत्तित्व[redacted]जेयत्वरूपस्याप्रसिद्ध्या कथमन्योन्याभाव
प्रतियोगिसाधारण्यमत आह। इत्थं चेति। संबंधभेदविवक्षणे चेत्यर्थः। नायं दोषः। ना
[redacted] व्याप्तिः। तद्वृत्ति समवा[redacted]यावच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ। तत्रेति। प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसंबद्धं य[redacted]दधिकरणात दृष्टसभावकल्पमित्यर्थः। प्रतेनेच
नादृशप्रतियोगिसंबद्धमधिकरणं स[redacted]त्रापि व्यभिचाराधिकरणायोगोलकाद्य
न्यत्वस्योपाधित्वसंभवान्नानौपाधिकत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः। उपाधिलक्षणस्याप्रकृतत्वा
न्न तदव्याप्तिर्दोष इति भावः।। नित्यस्यापि विशिष्टाभावादिप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकानुसा
रणमावश्यकं। तथा चानित्यस्यापि नित्यसाधारणधर्मेण प्रकृतोपाधिनासंभवे[redacted]स्येवे साधा
येनाह।। नित्यसाधारणेति। तथा च तदार्द्रेंधनायोगोलकाभेदान्यतरत्वेन तदार्द्रेंधनस्याप्यु

५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शोधपत्रमिदं अष्टमपत्रस्थोर्ध्वपृष्ठस्य दशमपंक्त्या इति

रूपा

×तावदेव तत्र सत्ताभावस्यापि तल्लाभाद्व्याप्तिरिति भावः। यद्यपि सत्ताभावनिष्ठसत्ताभावप्रतियोगितायां व्याप्ति
लक्षणताद्दृशप्रतियोगिसंबंधावच्छिन्नत्वे सत्ताभावएवदेव तत्र ताद्दृशाभाववृत्तीति यावत्सम्भवायेन वह्नेरव्याप्ति
द्वे तथापि सत्पपदार्थरूपाभावप्रतियोगित्वमेव सत्तायामिति यदि ब्रूयात् तदा नोक्तव्याप्तिर्घटते इति दूषणं
तस्माद्व्यधिकरणेति। संयोगेन सत्ताभावादौ संयोगेन जातिर्न वर्ततेऽपि वैरूप्याप्रसिद्धेरव्याप्तिरित्यर्थः। रिये इत्या
इति। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये प्रतियोगिकत्वस्य तत्तद्देशकालावच्छिन्नप्रभावाधिकरणानु
योगिकत्वे चाभावस्य त्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं। संयोगसंबंधसामान्ये च जातिप्रतियोगिकत्वज्ञाप
नाधिकरणानुयोगिकत्वे चाभावस्य तेन तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिरिति न तत्परिहार इति। तस्या
त दोषस्याव्याप्तेः परिहारः। आकाशादेः घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य वारणमस्याभावाधिकरणानु
योगिकत्वे तस्याव्याप्यपादानेऽस्य च सत्ताभावइत्यभावविषयत्वस्य प्रतियोगितस्या निरुक्तिः सर्वथा भव्यस
क्तिः। अन्योन्याभावप्रतियोगिनि। तस्यान्योन्याभावविरहात्मकत्वात्। भावप्रसक्तिः। तत्त्वावच्छेद
टी के तस्येवान्योन्याभावविरहोत्वं। प्रकृतोपयोगिनी व्याप्तिलक्षणघटितत्वं सत्यर्थः। मात्रपदेनान्योन्या
भावप्रतियोगितत्वस्यावच्छेदः। तथा च इदंपदं वस्तुत्वं साध्यवन्निष्ठोभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव
त्वरूपं प्रतियोगित्वं तदभाववत्त्वे सति साध्यवन्निष्ठो योऽभावस्तदभावत्वरूपप्रतियोगि
त्वं यत्र सद्धेतावपि रेतस्याभावो यत्र तत्रानौपाधिकत्वरूपाव्याप्तिरिति। लक्षणे। उपाधिलक्षणे वै
यर्थ्यमिति। धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमवत्प्रतियत्नेन तौ यथा उइ चान्योन्याभावस्तदभावत्वस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा. टि. ध.

८

८२

आद्वैधनाद्यवच्छिन्नभावेन तत्रउपाधिलक्षणसंभवेनानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिलक्षणस्यातिव्याप्त
भावप्रयुक्तं तु अन्योन्याभावप्रतियोगितावारण[illegible] मतं तत्पदं व्यर्थं ननु तद्धूमवान् वह्नेरित्यादो
तदा द्वैधनेस्याप्युपाधित्वात् तस्य च तद्धूमसमानाधिकरण[illegible]भेदस्याभावप्रतियोगि[illegible]
दनुपाधितापत्तिरतो धूमादिकारणोपासं तत्पदं तावेकमतमाह सर्वत्र नियमे
लि. नX शोधपत्रमिदं।

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पाधित्वमित्यर्थः॥ इतरथा भेदसाधारणप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वे भेदप्रतियोगितोलि
धूमवान्वह्नेरित्यादावयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेर्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगत्वादिति। तस्या। अ
त्वेताभावीयपदस्य न च सर्वत्र सर्वत्र व्यभिचाराधिकरणान्यस्य साध्यतदन्यतरस्य वा त
त्वेनोपाधित्वसंभवस्येवेति तद्धारणमफलमिति वाच्यं। इदं जन्यत्वस्य पृथिवीत्वादिसव्य
व्यभिचाराधिकरणपरमाणुभेदस्य परमाणुत्वाभावस्य वा नोपाधित्वं तस्य जन्यत्वस
ण६ मानाधिकरभेदप्रतियोगित्वात्परमाणुभिन्नत्वस्य जन्यत्वतदन्यतरस्य वा नोपाधित्वं ताद
त्रास्य परमाणावपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वात्। न च तादात्म्यसंबंधेन साधनाधिक
रणे परमाण्वादावसत्त्वात्साधनाव्यापकस्य मते॥ संबंधविवक्षायाः प्रकृतेऽकृतत्वा
संबंधविवक्षणे चास्यं तत्पदानुपादानस्य वस्तुतस्त्वित्यादिना स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात्॥
एवं तत्र परमाणववृत्तित्वादिनापि नोपाधित्वं। संबंधसामान्येन परमाणववृत्तित्वस्यै
अन्यत्ववत्तद्व्यणुकनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् स्वरूपसंबंधेन परमाणववृत्ति
रूपादेः परमाणावपि सत्त्वेन साधनव्यापकत्वादिति॥ केचित्तु। घटाभावान्यत्ववान्प्र
मेयत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य घटाभावस्य यदन्यत्वं तदवच्छिन्नभे
दस्य घटाभावात्मकतया घटाभावान्यत्वस्य घटाभावान्यत्वसमानाधिकरणघटाभा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१०१०७७० पृ १

वप्रति[illegible]योगितावच्छेदकत्वात्॥ घटाभावान्योन्योपाधिः घटाभावत्वप्रकारकप्रमाविरहो =तदा
व्याप्यसाभाव[illegible]त्वस्य च साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे नानुपाधित्वापत्तेरिता
भावपदस्य संसर्गाभावपरतया सार्थकत्वमित्यर्थः। अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिं नि
रस्यति। प्रतिबध्नातीति। प्रतिबंधकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं चेत्तदात्मत्वप्रसङ्ग
क५ तआह। प्रतिबंधकत्वं चेति। अत्र प्रतियोगितालक्षणे। प्रतियोगिज्ञानाभावज्ञानयोर्भिन्नका
लावच्छेदेनैकात्मनि यत्नेरेककालावच्छेदेनेति। एकशरीरावच्छेदेनेत्यपि बोध्यं। तेन का[illegible]
९७ यव्यूहदशायां विभिन्नशरीरावच्छेदेनैकत्र आत्मनि एककालावच्छेदेन वृत्तावपि न दोषः॥
अन्योन्याभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वात्तत्रातिव्याप्तिं
निरस्यति॥ अभावपदस्य चेति॥ घटान्योन्याभावस्तु न घटत्वस्याभाव इति न तत्रातिव्या
प्तिरिति भावः। वक्ष्यमाणस्वरसादाह। वस्तुतस्त्विति। एकसंबंधेति। तथा च यत्किं
चित्संबंधावि[illegible]शेषितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितव्यापकत्वस्याप्रसिद्ध्या
व्यापकत्वदले यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणेऽव्यापकत्वद
लेऽपि च तदविवक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ नानौपाधिकत्वं स्यादिति। तत्र समवाया

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व १

वच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि द्रव्यत्वादेः संयो
गावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वस्योपाधित्वसंभवात् तन्नूय
प्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वघटितमेव व्यापकत्वं वाच्यं ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ
अयोगोलकभेदत्वमेव धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकं संयोगावच्छि
न्नाभावप्रतियोगितायाम् अयोगोलकभेदत्वस्य गुरुतया भेदत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति वाच्यं
जन्यमात्रस्यैव कालोपाधितया अयोगोलकान्यभेदानधिकरणत्वावच्छिन्नकालिकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकायोगोलकभेदाभावस्यापि धूमवन्निष्ठतया योगोलकभेदत्वस्य
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । एवं पृथिवीरूपादिसाध्ये व्यभिचाराधिकरणज
लभेदादीनां कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्यापि सिद्धिवपरमाणौ सत्त्वादुपाधेरप्रसिद्धि
रित्यादिकमूह्यं । तत्संबंधावच्छिन्नाया एवेति । वह्निमान् धूमादित्यादौ तु द्रव्यत्वे नातिप्र
संगः ॥ तत्र समवायावच्छिन्नधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वे
भावादिति भावः ॥ तद्वाच्यं । उपाधित्वं वाच्यं ॥ तथा चेति ॥ इत्यं विवक्षणे ऽन्योन्याभाव
मादाय दोषाभावादिति ॥ संध्यास्य रसस्य ॥ यदधिकरणसंबंधेनेति ॥ यस्यापि समानाधिकरणसं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रा०टि०५० न्वि ५

संबंध्यावच्छिन्नाभावस्थलेपि सर्वत्राभाववत्तितेन संबंधेन प्रतियोगिनोभावे मानाभाव इति
व्यधिकरणसंबंधानुसारेणमफलं॥ तथापि तेन संबंधेन प्रतियोगिमत्ताभानं यत्र तत्र तत्काला
वच्छेदेन तद्वृत्तीयाभाववत्ताज्ञानाभाव इत्यस्योनाप्रसिद्धिः संभवतीति न सर्यं तानुधावनमिति॥
अत्र सर्वत्र पंचम्यंतानि सन्चेत्यत्र हेतुत्वेनान्वयंति। स्वाभाववज्ज्ञानप्रबंधकत्वानविषयत्वमित्यत्र
त आ ५ गौरवमाह॥ स्वाभावसंबंधित्वस्येति॥ संबंधित्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन अनौपाधिकत्वलक्ष
णेनवस्थागौरवं चेत्यत्र॥ स्वाभाववज्ज्ञानविषयत्वेति॥ उभयत्रैव प्रतियोगिनिष्ठत्वं संपादयि
तुं विशिष्यानुसरणं॥ नन्वेवं दवास्तु प्रतियोगित्वमस्तु इपि दूषयति॥ स्वाभावेत्यादावपीति॥ त
त्र षष्ठ्यर्थे। तथात्वे चित्स्यात्॥ प्रतियोगित्वोचित्स्यात्॥ प्रकारांतरेणापि प्रतियोगितायाः प्र
वेशं दर्शयति॥ अभावत्वेति॥ अभावत्वं यद्यपि षट्कान्यत्वाभाववत्त्वं॥ प्रतिबंधकत्वं एक
कालावच्छेदेन एकत्र वर्तमानस्य प्रतियोगितावोऽभावः॥ न प्रतियोगितानिवर्वनानुयो
गस्तदु च स्थः न तथाविधेति॥ अभावत्वादिप्रकारे स्यपदः॥ विनेति॥ तत्राप्यभावत्वस्य प्रवेशात्त
स्य प्रतियोगित्वाघटितस्य दुर्वेयत्वादितिभावः॥ यत्साध्यस्येत्यत्र मूले कर्मधारयात्रमे व्याप्तौ
तुव्यत्तित्वाभोत्तः षष्ठीसमासापि प्रायेणाह॥ यत्समानाधिकरणेति॥ पावत्साध्यनाव्यापक

ली

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मव्यापकं यत्साध्यस्य तत्त्वं यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वमित्यनौपाधिकत्वघटकं क्रमेण
परिष्करोति॥ यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेति॥ धूमवान् वह्नेरित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य
घटत्वादेर्धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्व्याप्तिरिति॥ एवं तत्रैव धूमसमानाधिक
रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यापि द्रव्यत्वस्यार्द्रेन्धनवह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वादुक्तरीत्यापि यावदिति॥ नोक्तदोषः॥ न मूलोक्तदोषः॥ एकसंबंधस्य तत्तत्संबंधपर्यवसानेनान
नुगमात्। तत्र च विशेषणताविशेषस्यापि निवेशे तस्यैव विशिष्यप्रवेशौचित्यमत आह॥ विशेषणते
ति॥ प्रथमे संबंधविशेषाप्रवेशे दूषणमाह॥ प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति। मात्रपदं कृत्स्नार्थकं॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ
तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य सुतरां तथात्वमिति धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणा
अतिव्याप्तिरिति भावः॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकभेदत्वादीनां यथा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताजातेः साध्य
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा प्रागेव दर्शितं॥ न चेयं जातिर्मेयत्वादित्यत्र तादृश्येन जातेः साध्यव
तायां व्यभिचारिणि मेयत्ववन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य जातित्वस्य केनापि संबंधेन साध्याभावप्रतिये
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्कथमेष नियमः॥ समवायाद्यवच्छिन्नजात्यभावप्रतियोगितारभा
गितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति वाच्यं॥ विशेष्यतासंबंधेन जातेरभा
वस्य नित्यगुणादिविशेष्यकज्ञानेपि सत्त्वेन तत्र नित्यानेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यैव प्रतियोगिता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री०दि०५१०

२२ त्वावच्छेदकत्वात्। तदभावस्य च साध्यवत्यपि सत्त्वादिति॥ साध्यसमानाधिकरणेत्यत्र साध्यपदं
धूमादिरूपसाध्यपरमित्यपि कश्चित्। द्वितीयलक्षणे संबंधविवक्षायाः फलमाह॥ एकसंबंधेति।
सामान्यतस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रसिद्धिरतो यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नत्वस्य प्रतियो
गितायां निवेशे संबंधैक्याविवक्षणे दोष इति स्फुटयितुं एकसंबंधावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता निर्दि
ष्टा॥ उक्तविवक्षणे लक्षणद्वयस्यैवातिप्रसंगाभावं दर्शयति॥ व्यभिचारिणी चेति॥ विशेषणेति॥ वि
शेषणताविशेषस्यात्र प्रमाविषयत्वीयो व्यतः। संबंधविशेषप्रवेशे लाघवात्कल्पांतरमाह॥ वस्तु
तस्त्विति॥ यदिति॥ यत्संदेहे तत्पुरं यत्कर्मावच्छिन्नेति॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सप्तम्यः। अत्र धूम
वान्वह्नेरित्यादौ वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य धूमवत्त्वप्रकारक
प्रमाविशेष्यत्वादेर्वा विवक्षितत्वात् तद्धटितान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधाप्रवेशे प्यवच्छेदकतावच्छेदकसंबंधैक्यविवक्षणमावश्यकं। तथा च लाघवं। तथा संला भा
वच्छिन्नत्वलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधैक्यविवक्षणेऽपि अवच्छेदकता संबंधेनैव घटकसंबंधे
क्यविवक्षणमावश्यकं॥ अन्यथा विशेषणताविशेषावच्छिन्नवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य विषयितया तद्धटितान्योन्याभावस्य तादृशविशेषणताविशेषाव
च्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वस्य विषयितया तद्धटितान्योन्याभावस्य तादृशविशेषणतयाज्ञानाभा
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति वाच्यं॥ अभावीयविशेषणतया ज्ञानाभा
वस्य व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन केवलान्वयितया तत्प्रतियोगितायां लाघ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाह्नेद्रव्यत्वादेरेव विषयितया ऽवच्छेदकत्वेनायोगोलकभेदस्य स्वविशिष्टस्यानवच्छेदकतयातिप्रसंगा
भावेनावच्छेदकतासंबंधेन स्वस्य तत्राविवक्षणात् तस्माद्वह्निमत्त्व इत्यादिपाठः ॥ काल्पनिकः अत एव
प्राचीनपुस्तकेषु तोलित एवायमिति विवेचनम्। यावत्स्वसाध्यविशेषणतामत्र मंतव्यमिति व्यभिचारी स्यात्र
७।५ कर्मधारयपक्षमंचविराकर्त्तुमाह यावत्ताविति। तथा च साध्यं यावत्तामव्यभिचारितेषामव्यभि
चारित्वं व्याप्तिरित्यर्थः। दूषितमित्यत्र हेतुं पूरयति। केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति ॥ ननु साध्याव्यभिचा
रित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति प्रकृतलक्षणमेव समापनं आह ॥ सा च प्रकृतेपीति के
वलान्वयिसाध्यं यस्याव्यभिचारितस्याप्रसिद्धेरिति भावः। एतल्लक्षणे कार्त्स्न्यस्य विशेषणः किंचि
न्निष्कृत्वे नानुपादानात् तत्कार्त्स्न्यस्याधिकरणविकल्पपूर्वकं दोषदानपरतया ऽन्तरग्रंथं योजयितुं मू
लस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह ॥ कार्त्स्न्यमित्यादि ॥ साध्यान्वयस्य सादिद्वयं च मूलस्य न्यूनतापरिहाराय
सकलछप्रम स्वबंधस्य वन्हावभावादिति ग्रंथदर्शनात् व्याप्तेः साध्यनिष्ठत्वं दर्शयितुं प्रथमे
विकल्पयति आद्ये इति ॥ स्वातंत्र्येणादोषमाह ॥ व्यापकेति ॥ ननु साध्यविशिष्टसामानाधिकरण्यनिरूप
कत्वं यद्धर्मव्यापकं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरतो नोक्तदोष इत्यत आह पृथिवीत्वव्यापकेति ॥ पृथिवीत्ववन्निष्ठा
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिह तद्व्यापकत्वं इदं च विषयितया ज्ञाननिष्ठतया सर्वस्यैव तत्
द्वाज्ञानभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तदनवच्छेदकाप्रसिद्धिरतः समवायेन यावच्छेदकतानतदभा
वरूपेताद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यम् ॥ तथा चासमवेतस्य गगनादेरेवतादृशप्रतियोगितान

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मा०टी० ५७०

वच्छेदकत्वात्। तत्र पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः स्यादतस्तत्सं
५२ पन्नये गगनादिवारणाय आसीतीति समवेतपरं॥ प्रमेयत्वादेरेकव्यक्तिकत्वेन कात्स्न्याभावादेवंविधहेतुकर
णे॥ अतएव उक्तातिव्याप्तेरेवं द्वितीयविकल्पस्य मूलोक्तानुवादं सार्थकयति। अथ धर्मिण्यानेति॥ एकहे
तुव्यक्तिकाव्याप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् तत्र तत्परामर्शकत्वेऽसंगतिरतस्तत्परामर्शीयं दर्शयति॥ एक[illegible]व्यक्ति
[illegible]के साध्यकव्याप्तेरेवेति। पूरयति समव्याप्तेश्चेति॥ तदेव दर्शयति संव्यापरिमाणयोरित्यादिना।
५०८ सेव्यापतिमाणोरेकस्य साध्यत्वेऽन्यस्य साधनत्वे इदं॥ तदभावादित्यस्य च तत्र[illegible]स्यार्थं विग्रहं चादर्श
यति॥ सकलेति। ननु हेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं यत्कर्म व्यापकं तत्कर्मावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं हेतौ व्याप्तिरतो नोक्तदोष इत्यत आह भावाच्चेति॥ साध्यस्य कार्त्स्न्यं वह्नित्वं शब्दवानित्यने
कव्यक्तिसाध्यतारूपादिसाध्यतायां कृत्स्नरूपाधिकरणत्वस्य यथाश्रुतस्यार्थस्याप्रसिद्ध्यान्नदुपे
क्षिते। तृतीयचतुर्थयोरर्थपरिष्कारं दूषणं चाह॥ तृतीय इति॥ एकमात्रवृत्तिसाध्यकेपि साध्यस
मानाधिकरणानां बहूनां संभवाच्चतुर्थे तद्दोषस्यासंभवात् यथासंभवमिति। वह्न्याद्यव्याप्त्यादिदोष
स्तूभयोरेवेति॥ अतिव्याप्तिश्चेति॥ साध्यसमानाधिकरणधर्माणां प्रातिस्विकरूपेण सामानाधिक
रण्यविवक्षणे वह्न्यादौ साध्ये सत्त्वादेरतिव्याप्तिरिति। यथाश्रुतेन तु तद्वह्निसाध्यक[illegible]सत्त्वेति व्या
प्तिरप्रसिद्धिश्च वह्न्यादिसाध्यकसद्धेताविति॥ अर्थपरिष्कारेति॥ साधनाश्रयस्य कार्त्स्न्यं विवक्ष
णो कृत्स्न[illegible]साधनाश्रयाश्रितत्वं साध्ये लभ्यते। तथा च न व्याप्तेर्हेतुवृत्तित्वमतस्तस्याहेतुनिष्ठ

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

।त्वसंपादनार्थं परिष्कारः॥ एवं साधनसमानाधिकरणेत्यत्रापि परिष्कारः। स्वयं दूषणमाह॥ एकमा
त्रवृत्तीति। तथैवार्थपरिष्कारस्य पूर्वकमेव। प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यविवक्षणे मूलोक्त
प्रसिद्ध्यभावाद्दूषणांतरमाह॥ तादृशानामिति। साधनसमानाधिकरणानां न कुत्रापीति॥ पर्वतीयवन्हे
महानसत्वसामानाधिकरण्याभावादेवमन्यत्रापीति भावः॥ यद्धर्मावच्छिन्नेति॥ साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नेत्यर्थः। तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसामानाधिकरण्यं प्रतिसत्तात्वे केसाध्य।
सामानाधिकरण्यव्यापकत्वेपि न दोषः। इतोपीति। तथा च वक्ष्यमाणलघुत्वापेक्षया गौरवमेव प्रकृत।
लक्षणे दोष इति भावः॥ साध्यं विनेति॥ अत्र विनाशब्दार्थोऽभाववान्। विनाभावे इत्यत्र समासस्य सप्त
मीतत्पुरुषः ततो नञ्समासः। पूर्वोक्ता व्यभिचारितत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृ
त्तिभिन्नत्वरूपत्वान्नेतन्न पौनरुक्त्यं सत्तासाध्यके समवायेन हेतौ हेतुतावच्छेदकसमवायेन साध्या
भाववतिवृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेराह॥ साध्यमित्यादि॥ अत्र तु विनेति सप्तम्यंतं विनार्थश्चाभावः सप्तम्या
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वरूपं प्रत्याय्यते। तथा च विनाभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावः। अविनेत्य
स्य नञा पुनस्तस्याभावः प्रत्याय्यते स एव प्रतियोगित्वमिति। भावप्रधाननिर्देशात् तादृशाभावप्रति
योगित्वस्य लाभ इति॥ कार्यकारणभावात्मकसंबंधस्य व्याप्तित्वाभावादाह॥ सामानाधिकरण्य
मिति। व्यभिचारिसंबंधस्य। व्यभिचारिहेतुनिष्ठसमानाधिकरणस्य केनचिदिति मूलस्यार्था
संगतेः किंचिद्रूपावच्छिन्नसाध्यपरतया व्याचष्टे। किंचिद्रूपावच्छिन्नेति। तदेवाह॥ धूमादेरपीति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दी॰टि॰प्र॰

८१

९३

व्यभिचाराग्रहे सति चाव्यभिचाराग्रहेऽनुमित्यानुत्पादोऽसिद्धिवत्स्य तस्य व्यतिरेकोप्युक्तः॥ अनु
भवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह॥ हेत्वन्तर इति॥ तद्धेतुकानुमितौ तद्धेतुकव्यभिचाराग्रहो हेतुरत सामेवं
ति॥ द्रव्यत्वरूपेण धूमे व्यभिचारग्रहेपि धूमत्वावच्छिन्नधूमहेतुकानुमितेरुदयादिति भावः॥
येन रूपेण पक्षधर्मताधीस्तेन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुर्वाच्य इत्यतो हेतुतावच्छेदकाग्रहे
पीति। वह्निसमानाधिकरणवानित्यत्र हेतुतावच्छेदकस्य धूमत्वादेरग्रहादित्यर्थः॥ ननु वह्निस
मानाधिकरणवानित्यादौ सामानाधिकरण्यप्रकारकमेव पक्षधर्मताज्ञानं तेन रूपेण व्यभिचा
रज्ञानाभावस्य कारणं॥ वह्निसमानाधिकरणवह्निमदन्यावृत्तिमानित्यादौ तु वह्निमदन्याव
त्तित्वप्रकारेण व्यभिचारज्ञानाप्रसिद्ध्या तेन रूपेण सामानाधिकरण्यप्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानमेव कारणं न व्यभिचारग्रहाभावस्तत्र आह विवदन्ते चेति॥ परामर्शे चैतत्स्फुटीभविष्य
ति॥ ननु सामानाधिकरण्यज्ञानस्य कारणत्ववादिमते इदं स्यादत आह॥ व्यभिचारज्ञानेति॥
उचितमिति। व्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वातन्त्र्येण ज्ञानाभावस्य हेतुत्वेन प्रवेशो का
रणांतरकल्पने च गौरवात्। कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने विषयतया व्यभिचारस्यावच्छ
८३ दकत्वमुचितमित्यर्थः॥ गौरवमिति॥ व्यभिचाराप्रकारके सत्त्व यद्व्यभिचारप्रकारकं तत्त्वेन हे
तुत्वापेक्षया व्यभिचारप्रकारकज्ञानाभावस्य हेतुत्वे लाघवादिति भावः॥ न त्वेवेति॥ व्यभिचारा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकारकमव्यभिचारप्रकारकं ज्ञानमव्यभिचारनिश्चयः। तस्य भ्रमत्वं व्यभिचारवत्सव्यभिचारप्रकारक
त्वं व्यभिचारज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यभिचाराभाववति व्यभिचारप्रकारकत्वात् तस्य निश्चयो व्यभिचाराभाव
वति व्यभिचारप्रकारकत्वाभावात् प्रकारकत्वे सति व्यभिचाराभाववति व्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारक
ग्र. चा ५ ज्ञानं। तथा च व्यभिचारवति अव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानानास्कंदित व्यभिचाराप्रकारकअव्य
भिचारप्रकारकज्ञानत्वमपेक्ष्य व्यभिचाराभाववति व्यभिचारप्रकारकत्वाभावात्प्रकारक व्यभि
चाराभाववति व्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारज्ञानानास्कंदित व्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेऽति
गौरवात् तदवच्छिन्नाभावे हेतुत्वे सुतरां गौरवादिति भावः॥ न च यत्र विषयविशेषे व्यभिचारज्ञा
ने भ्रमत्वनिश्चयो न जातस्तत्र लाघवाद् व्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वं स्यादिति वाच्यं॥ तथाभ्यु
पगंतुरिष्टत्वात्॥ वक्ष्यमाणैकविधेति॥ अन्योन्याभावगर्भेत्यर्थः॥ यदि लाघवादेकविधा व्यभि
चारज्ञानस्य कारणत्वं तदान्याहत्य व्यभिचारज्ञानस्यानुमितौ व्याप्तिज्ञाने वा स्यात् त्वेन प्रतिबं
धकत्वं कल्प्यं तथा चातिगौरवं अन्याहत्य व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाप्रतिबंधकत्वे तु ममा
पि लघुतरमेकविधमेव व्यभिचारज्ञानं प्रबंधकमस्त्विति स्वरस आहुरित्यनेन सूचितः॥ नन्व
व्यभिचारितहेतुमत्वे पक्षस्य साध्यवत्त्वावगाहकत्वं तत्त्वेन हेतुतायां बीजं॥ तच्च सामानाधिकर हेतो
ण्य विशिष्टहेतुमत्त्वेपीति लाघवात् ज्ञानमेव हेतुरस्तु इत्याशंक्य निराचष्टे सामानाधिकर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दी॰ट॰प॰ तदीयरा हन्तित्वविशिष्टवत्तानिर्णयप्रतिबद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि २

१४

पक्षे साध्यग्रहं विनेति। पर्वतो वह्निमान् न वेति संशयोत्तरं वह्निमद्वृत्तित्वविशिष्टधूमवान् पर्वत इति निर्णय
स्यानुत्पत्तेस्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिणि तद्वत्तानिर्णयस्य हेतुत्वं अनायत्या कल्प्यत इति भावः॥ केवला
न्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य केवलान्वयित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्य वा ज्ञानं हेतुरिति
मतं दूषयति। केवलान्वयित्वस्येति॥ तद्ग्रहः केवलान्वयित्वग्रहः। तच्च केवलान्वयित्वं च वृत्तिमत्व
प्रवेशे गौरवादन्योन्याभावघटितता व्यभिचारनिश्चयस्य कारणत्वनिर्वाहायान्योन्याभावघटि
तं केवलान्वयित्वमाह॥ अन्योन्याभावेति॥ कालिकत्वयावाच्यत्वादिमतो भेदस्य प्रतियोगितायां वा
व्याप्यादेरवच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबन्धविशेषेणावच्छेदकत्वं वक्तव्यमिति न दोषः॥ सर्वसाधारण्या
या केवलान्वयिव्यतिरेकिसाधारण्याय॥ साधनवत इति वृत्तेर्विशेषणं॥ तद्वृत्तित्वस्य साधन
वद्वृत्तित्वस्य इदमन्योन्याभावविशेषणं। तथा च साधनवत्त्वस्य संसर्गताभा[illegible]वा प्रतियोगित्वंसा
धनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा उभयसाधारणं साध्ये विशेषणमस्तु॥ किंच
पृथक्कारणत्वकल्पने नेति भावः॥ एकस्यैव वाच्यत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले व्यतिरेकित्व
प्रमकाले च पृथक्कार्यकारणभावकल्पने गौरवादेकएव कार्यकारणभावः तत्पले लाघवादिति भा
वः॥ शेषमिति लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वमेवानुमितिकारणं केवलान्वयित्वज्ञानकाले च
नानुमितिरित्यादिकमित्यर्थः॥ यथाश्रुते [illegible] वह्नित्वावच्छिन्नवह्नेरेव तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नसाद

इति पूर्वपक्षग्रंथः समाप्तः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रि २

व्याप्तिरतो न गुरुव्यत्यासाभिप्रायेणाह ॥ प्रतियोगितानवच्छेदक इति ॥ वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाव
दिव्यक्तिरूपत्वेन तत्तद्वह्निव्यावच्छिन्न सामानाधिकरण्यस्य पृथिवीवान् सत्त्वविशिष्टगंधवत्त्व द्रव्यत्वव
गंधादित्यादौ गुरुद्रव्यत्व सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्ति
त्वाभावादाह ॥ तद्धर्मावच्छिन्नेनेति ॥ तद्रूपविशिष्टेत्यादिना लघ्यनिर्देशाः द्रव्यत्वरूपेण धूमा
देर्व्याप्यत्ववारणाय तद्रूपविशिष्ट[illegible]स्येति ॥ तत्रैव वह्नेः सत्त्व[illegible] इत्यादिना व्यापकत्ववारणाय
तद्धर्मावच्छिन्नेनेति ॥ माहानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्यैव निखिलधूमवन्न्यादिव्याप्तित्वमिति
व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय यावदिति एवो क्रियेत न केनापीति च ॥ ननु दंडिमान् दंडिसंयोगादित्य
त्र साध्यतावच्छेदकस्य तत्तद्दंडस्य नाद्दंशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वदुर्घट ॥ चालनीयन्यायेन
तत्तद्दंडावच्छिन्नाभावस्य दंडिसंयोगाधिकरणे सत्त्वात् ॥ न च न दंडी नास्तीत्यादौ तत्त्वाविशिष्टद
ड एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु शुक्लदंडः दंडी नास्तीत्यप्रतीतेरिवाच्य ॥ न दंडी नास्तीत्यादौ तत्त्वेनो
पलक्षित न शुक्लदंड एव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते न तु तत्त्वमपि तद्विशेषणतया । यत्र शुक्ल
स्य विशेष्यस्यातिप्रसक्तत्वं तत्रैव तद्विशेषणतया तद्विशेषणस्यावच्छेदकत्वं प्रमाणेन गृह्यते ॥
यथा गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावच्छेदे शुक्लसत्ताया अतिप्रसक्तत्वात् सामानाधिकरण्ये न तद्वि
शेषणस्य गुणान्यत्वस्य । किंच पृथिवी ✱ सव्याप्यजातिमत्त्वरूपपृथिव्यादि स्वत्र समवायेन

स्या

31

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि.टि.भ.
१५

हेतुतायां साध्यतायां तादृशघटत्वपटत्वादिजातेः प्रत्येकं व्यधिकरणतं तत्कपालनिष्ठाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वाद्व्याप्तिः॥ तादृशजातीनां स्वरूपत एवावच्छेदकत्वात्तदुक्तौ प्रतीकास्वरसादत आह॥ दण्डवा
नविति॥ दण्डिसंयोगाधिकरणनिष्ठदण्डाभावप्रतियोगितायां दण्डत्वस्य साक्षात्संबंधेन समवायात्मके
नैवावच्छेदकत्वादत आह॥ परंपरासंबन्धेनेति॥ तथा च दण्डत्वस्य दण्डिनि स्वाश्रयसंयोगरूपः प
रंपरासंबंधः साध्यतावच्छेदकतानियामकस्तेन संबंधेन यदवच्छेदकत्वाभावो दण्डत्वे वर्त्तत एवे
ति नातिव्याप्तिः॥ इत्थं च दण्डत्वस्योक्तसंबंधेन दण्डिनि प्रकारतया भानात् दण्डवानित्येवानुमित्या
कारः॥ दण्डिमानित्यनुमितिस्तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना हेतुस्थले दण्डत्वसामानाधिकरण्येनानवच्छेद
ता ७ कत्वज्ञानस्य प्रमात्वात् तादृशप्रमाजन्या॥ दण्डिसंयोगहेतुस्थले त्वनवच्छेदकत्वभ्रमजन्यैवेति
मंतव्यं॥ यदि विशेषदर्शिनामपि दण्डिसंयोगादिहेतुस्थले दण्डिमानित्याकारकानुमितिरनुभवसि
द्धा तदा हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकं यद्रूपं तद्भिन्नरूपावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यं दण्ड्यादिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणायेति विशिष्यैव साध्यसाधनभेदेन लक्षणं वाच्यं॥
शब्दैक्यमात्रस्यानुपयोगादित्यादिति॥ एतमर्थं वह्न्यादौ न दण्डादौ तत्संयोगादौ च साध्ये सर्वत्र साक्षा
त्संबंधरूपावानुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमित्याह दीधितिकृदेव स्फुटीकरि
ष्यति॥ केचित्तु॥ यत्र व्यापकतानां तेन दण्डत्वं निरुक्तसंबंधेन साक्षादेव साध्यांशे प्रकारीभूय भा

ग न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भासते तत्रानुमितावपि तथैव तस्य भानमिति दंडवानित्येवानुमित्याकारः॥ यत्र तु साध्यांशे विशेषण
तावच्छेदकीभूतस्य दंडत्वस्य व्यापकतांशे न भानं तत्रानुमितावपि तथैवेति दंडत्वादव्यापकतावच्छे
से दकेऽपि दंडिमानित्यनुमित्याकारो न विरुध्यते॥ न च दंडीति ज्ञाने दंडत्वस्य दंडिन्यप्रकारकत्वात् कथं
तेन संबंधेन तत्रानवच्छेदकत्वभानमिति वाच्यं॥ दंडः प्रमेय इति ज्ञाने दंडत्वविशिष्टे प्रमेयत्वान्वये
दंडत्वांशे प्रमेयत्वान्वयवत् दंडीति ज्ञाने दंडत्वविशिष्टस्य दंडीति प्रकारत्वे दंडत्वस्यापि प्रकारत्वा
त्॥ तयोरियान् परं भेदः तत्र दंडत्वं दंडविशेषणतापन्नमेव दंडप्रकारः न तु स्वातंत्र्येणेति नानु
मितौ दंडवानित्याकारस्स्यात्॥ यद्रूपविशिष्टे सस्य फलमाह॥ इत्यंशेऽपि अत्र संबंधात्॥ तथा
च भूणादौ विशिष्टसत्तासंबंधाभावादित्यर्थः॥ सामानाधिकरण्यघटितो व्याप्तित्वे एकैव हि सा
२८ व्याप्तिरित्यनन्तग्रंथविरोधमुपपादयति॥ सामानाधिकरण्येति॥ निरूपकतावच्छेदकत्वस्य तादृशा
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रतियोगिनिरूपकरीत्यभासमानस्य। अधि
करणतावच्छेदकस्य। सामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तस्य तथात्वे केवलेत्यादिग्रंथस्य एकनिरूपक
तावच्छेदकेऽधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नेति लक्षणयार्थ इति भावः॥ ननु सामान्यलक्षणान
भ्युपगमे महानसीयधूमनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्यस्य पर्वतीयधूमादाववृत्तेः पर्वतीयधूम
निष्ठवह्निसामानाधिकरण्यस्य पर्वतीयवह्नेस्सन्निकर्षेण ग्रहायोगात् कथं व्याप्तिधीरित्यादे

कि ३

33

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेपेरकैवही स्यादिग्रंथावतारः तत्र च निरूपकतावच्छेदकादेरैक्यपितदाक्षेपस्यानुद्धारादसंगतिः॥
न च स्वसमानाधिकरण धूमत्वरूपपरंपरासंबंधेन महानसीयधूमनिष्ठवह्निसामानाधि
करण्यस्य पर्वतीयधूमे भानमिति वाच्यं॥ साक्षात्संबंधेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वा
दत आह॥ वस्तुत इति॥ रासभादीति॥ न च तद्रूपविशिष्टस्यव्याप्त्यादिकरणादेव रासभेन क्षतिरि
ति वाच्यं॥ वह्निमान् महानसवृत्तित्वविशिष्टोदित्यादौ तावता रासभो वह्निव्याप्य इति व्यवहारा
भावोपपादनेपि धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवानिति ज्ञानस्यापि पक्षधर्मताज्ञेया
प्तिकारकतया ततोनुमित्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वादिति॥ धूमत्वादिमतीति॥ अत्र धूमत्वस्य
सामानाधिकरण्यसंबंधेन वह्निसामानाधिकरण्यस्वरूपतः प्रकारत्वे धूमत्वविशिष्टत्वाद्
रासामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितरथा तु धूमीयं तादृशसामानाधिकरण्यव्याप्तिः॥ तस्य
कारकपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुः॥ तद्वतीति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः॥ तथा च सामाना
धिकरण्यविशिष्टधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकज्ञानं च धूमो वह्निसमानाधिकरण इति ज्ञानोत्त
रकालीनं॥ तत्रापि धूमत्वस्य स्वरूपत एव भानं न तु धूमत्वत्वेनेति न गौरवं॥ न च हेतुनिष्ठ
सामानाधिकरण्ये नैव रासभादिवारणे हेतुतावच्छेदकवतीत्यस्याप्रवेशात्कथं विनिगमनावि
रह इति वाच्यं॥ वह्निमान् महानसवृत्तित्वविशिष्टादित्यादौ महानसवृत्तित्वविशिष्टत्वेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रासभस्याऽपि हेतुत्वात्तद्धारणासंभवादिति॥ अभिन्नैवेति॥ तथा च एकैवेतीति ग्रंथस्तदभिप्रायक एवे
तिनावः॥ अयं कपिसंयोगीति॥ कपिसंयोगीतिपदस्य साध्यवाचकपदत्वमाविष्कर्तुमयमिति
पक्षवाचकपदस्य निर्देशः॥ एवमग्रेऽन्यत्रापीति तत्॥ असामानाधिकरण्यात्॥ द्रव्ये कथं संयोगसामा
न्याभाव इत्यत आह॥ संयोगस्येति॥ तर्हि संयोगसामान्याभावस्य कथं नाध्यक्षतेत्यत आह॥ व
चे तत्रेति॥ तत्र वृक्षे अतीन्द्रियस्येति॥ तथा च तयोर्योग्यानुपलब्धिरिति भावः॥ ननु प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नयत्किंचित्प्रतियोगियोग्यत्वेव संसर्गाभावप्रत्यक्षतंत्रमिति मतेन तथा स्यादत आह॥ ग
परितइति॥ वृक्षे उद्भूतरूपवत्महन्मात्रसमवेतसंयोगसामान्याभावप्रत्यक्षत्वमपि परितः प्रति
योग्युपलब्धेर्दोषादेवेत्यत आह॥ प्रतीत इति कश्चित्॥ योयदिवेति॥ योयत्कर्मव्याप्यधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकयावदभाववान्न तु सत्तत्कर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः॥ एकेति॥ विभिन्नावच्छेद
व८ कानवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य फलतोऽनवच्छिन्नवृत्तिकयावद्विशेषाभाववत्त्वस्यार्थः॥
तेन गुणे संयोगाभावस्य अवच्छेदकविरहेऽपि नाप्रसिद्धिः॥ एतेन॥ उक्तोपाधिना॥ अभावत्वादि
त्ये च हेतुर्वाच्यस्तत्राह॥ अप्रयोजकत्वादिति॥ निर्गुणत्वं च गुणावच्छिन्नत्वं॥ आदिना निःक्रियत्व
परिग्रहः॥ अत्र वृक्षो न संयोगसामान्याभाववान् निर्गुणत्वाभावादिति न प्रसत्वनुमानं॥ संयो द
गसामान्याभावस्य संयोगरूपत्वेन सिद्धसाधनत्वात् किंतु संयोगसामान्याभावो न वृत्तिः॥ नि
र्गुणत्वव्याप्यस्यैवत्वादित्यनुमानात्॥ वृक्षवृत्तित्वाभावसिद्धिरित्येयं॥ ननु पक्ष[illegible]बाधिक

भा०या०२ भा० ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्या॰ गु॰ टि॰ प॰ २०
२८

रणे प्रतियोगिनो वृत्तौ यदनवच्छेदकं तत्तदभावावच्छेदकं गुणाभावस्य न गुणाधिकरणे इत्यतो यथेति ॥ प्रतिदंड[illegible]मिति भिन्नत्वे सतीत्यनेनान्वितं ॥ ननु तत्तद्व्यवहितपूर्ववृत्तितायाअवच्छेदकं न दंडत्वमतिप्रसंगात् ॥ किंत्वव्यवहितपूर्ववृत्तिजातीयतायाः साच न भिन्ने सत्वः संयोगस्य लक्षणानुरूपं दृष्टांतमाह ॥ चान्नीति ॥ वह्निसामानाधिकरण्यं वह्निसंयोगिसंयोगः तत्सामान्यस्य घटपूर्ववृत्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः ॥ न्यायकान्तासंयोग एव व्याप्यवृत्तिः ॥ तस्यापि वृक्षादौ यत्किंचिदवच्छेदकावच्छेदेनैव वृत्तेराकाशसर्वावच्छेदेन वृत्त्वसंभवाच्चेति ॥ गु[illegible]णस्येति ॥ सामान्याभावइत्यनेनान्वितं ॥ वृत्तेर्वह्निसंयोगस्य निरवरावच्छेदेनासत्वात्तेन संबंधेन वह्नेः सर्वावच्छेदेन सत्त्वरूपव्याप्यवृत्तित्वमत्यंतासंभावितमित्यर्थः ॥ न च संयोगस्य वृत्तेः समवायस्य मूले सत्वेपि संयोगासत्त्ववदिदमुपपद्यत इति वाच्यं ॥ तत्राप्यग्रावच्छिन्नसमवायस्यैव वृत्तित्वात्तस्य च मूलादावभावादिति ॥ एवं समवायसंबंधेनापि द्रव्यस्य दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं दशासु नपट इति प्रत्ययादिति ध्येयं ॥ प्रतियोगिमतोरिति ॥ प्रतियोगिमतः कालस्य प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेन प्रतियोगिमतो देशस्य च प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन तदभावइत्यर्थः ॥ तत्तत्साध्यकेति ॥ गुणवत्संयोगवद्वा द्रव्यत्वात् वह्निमान्धूमात् गोमान् एतत्कालत्वात् रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादेर्वारणायेत्यर्थः ॥ व्याप्यवृत्तीति ॥॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येन रूपेण येन संबंधेन यद्व्याप्यवृत्ति तेन रूपेण तेन संबंधेन तस्य साध्यतायामित्यर्थः॥ तेन संयोग
त्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन साध्यतायां कालिकतयाव्याप्यवृत्तेरपि घटत्वस्य समवा
येन साध्यतायां न प्रतियोगिव्यधिकरणपदमिति॥ अव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यके प्रतियोगिव्यधिकर
णपदं क्वचिन्न देयं॥ संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ तत्संयोगत्वेनाभावात्॥ व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु
क्वापि हेतौ तन्न देयमिति आविष्कर्तुं सर्वथेति॥ तेनेत्यादि॥ ना॥ एकत्र समवायेनापरत्र स्वरूपेण
न्य८ साध्यता॥ इदं च एकोऽभिप्रायेण निष्कृष्टलक्षणे व्याप्यवृत्ति साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवे
शात्॥ तत्र च घटान्यत्वविशिष्टसंयोगवान् द्रव्यत्वात् घटपटसंयोगघटभूतलसंयोगोभयवान्
घटपटान्यतरत्वादित्यादौ दर्शयति व्याप्तिबोध्या॥ विशिष्टस्य सार्वभौममते ऽतिरिक्तत्वात् भूतत्वेति॥
तदभावः॥ भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावः सहजं तत एवेति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नविपक्षांशिनैव मनोवृत्ति केवलमूर्तत्वस्य भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वरूपप्रतियोगिनो अन्यत्वा
दिति भावः॥ ननु उभयत्वस्य विशिष्टत्वाऽतिरिक्तत्वेपि उभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतीतिर्विशिष्टाभाव
एव विषय इति तस्य विशिष्टमेव प्रतियोगि इत्यत आह॥ तदेति॥ तदवच्छिन्नाभावः उभयत्वावच्छिन्ना
भावः॥ तदवच्छिन्नाभावात्॥ विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावात्॥ अनतिरिक्त इति विपरिणतस्यानुषंगः॥
उपपत्तस्येति॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिस्य नेनान्वितं॥ तदभावस्यातयोरभावस्य॥ न च विरुद्धयोरुभय

व

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२१·दि·५७·
१८

सि३

त्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तस्यासिद्धावपि समानाधिकरणयोरुभयत्वावच्छिन्नाभावधीरेकविशि
ष्टापराभावमेवावलम्बतेति वाच्यं॥ भूतत्वमूर्त्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्युभयत्वावच्छिन्ना
भावप्रत्ययेन तत्रापि विशिष्टाभावस्याविषयत्वादिति॥ तत्र॥ भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावान् मूर्त्तत्वादि
त्यादौ॥ व्याप्तिरेवेति॥ तथा च लक्ष्यमेवतदिति भावः॥ तथात्वेपि। उभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य
सत्वेपि। तच्च। मनसि। तथा च हेत्वधिकरणसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासत्त्वमे
व व्याप्तिसत्त्वं नतु साध्यतावच्छेदकाश्रयसत्त्व इति भावः। ननु ध्वंसप्रागभावादीनां प्रतियोग्यसा
मानाधिकरण्यपदेनैव वारणे लक्षणेऽत्यन्तपदं व्यर्थमत आह॥ अत्यन्तपदं चेति॥ अत्यन्ताभावत्व
निरूपकेति॥ एक एवाभावः कस्यचिदत्यन्ताभावः कस्यचिद्भेदोपीति। भवति तत्र यस्यात्यन्ताभा
वः स एव चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगी न तत्सामानाधिकरण्यलाभायेत्यर्थः॥ क्रमे
णाव्यावृत्तिमाह॥ अन्यथेति॥ तद्भेदस्य। तयोरभावयोर्भेदस्य दुर्लभत्वात् पत्तेरिति॥ सर्वस्यै
वाभावस्य स्वात्मकभेदप्रतियोगि यदभावांतरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः॥ न च भावरूपा
भावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं लक्षणमिति वाच्यं। तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदाभि
न्नतया तद्भेदस्य चाधिकरणस्वरूपत्वेन भेदरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ अभावमा
त्राधिकरणकाभावे दं भावमात्रप्रतियोगिकोपि विशिष्टाभावायनात्मकोऽभावोऽधिकरण

व१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

38

भिन्नो नेष्यते। अत एव घटध्वंसवान् घटादित्यादौ सद्धेतावेव हेतुसमानाधिकरणाभाववानां स्वनिष्ठघटध्वंसा
त्यन्ताभावात्मको नो घटध्वंसात्मकात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वप्रतियोग्यस
मानाधिकरणतादृशाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति परास्तं॥ घटध्वंसात्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावात्मक
स्याधिकरणात्मकत्वादिति भावः॥ यद्यपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन वा
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमेव तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदं॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रति
योग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽभावसाध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेरेवेति। हेतुसमाना
नाधिकरणेति॥ हेतुसमानाधिकरणं च तत्तदत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववांस्तद्
त्वे इति तत्तथा तस्य॥ अभावसाध्यकेति। घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणस्य गोत्वाभा
वस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायां मोत्वे तदसमानाधिकरणस्य घटत्वाभावभिन्नत्वात् घटत्वाभा
वत्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तिः॥ संप्रत्यय इत्यस्य रसबीजं तु पादं प्रतियोगितावच्छेदकाव
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिविवक्षाया आवश्यकत्वेऽस्येतत्पदवैयर्थ्यमेवेति॥ गोध्वंसवत्त्वेने
स८ ति॥ प्राचीनमते गोध्वंसस्यापि गवात्यन्ताभावविरोधित्वादिति भावः॥ यद्यपि दैशिकसंबंधेन गोध्वंसवत्त्वे
गवात्यन्ताभावो नेष्यते कालस्य च कालिकसंबंधेनैव गोध्वंसवत्त्वमिति तदति गवात्यन्ताभाववत्त्वे न विरो
धः। तथापि प्रतियोग्यसमवायिनो भूतलादेरिव कालस्यापि दैशिकसंबंधेन गोध्वंसवत्त्वमित्याश
यः॥ अत एव आश्रयनाशजन्यगुणनाशस्य भूतलादिदेशे समये च वृत्तित्वं वक्ष्यति॥ इदं च कालिकदेशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शि० टि० १४०
१२

कसाधारणसंबंधस्य त्वस्यैकस्याभावात् दैशिकसंबंधेनाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वं विवक्षितमि
त्यभिप्रेत्य॥ अन्यथा गोध्वंसस्य कालिकसंबंधेन गवा सत्ताभाववत्तावयविरोधि स्वाजन्यपरिगवास्यताभा
वस्य कालिकसंबंधेन सत्त्वेनातिव्यापेरिनवकाशा इति॥ न च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कस्यनिरूप्यप्रतियोगिकस्याविरूप्यप्रतियोगिताकस्य वा सत्ताभावस्य हेत्वधिकरणावृत्तित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप
मतिव्याप्तिरिकाश्चं॥ पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टगोत्वादेरभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेः। संसर्गेति। असंताभा
वपदेन संसर्गाभावमात्रोक्तावपीत्यर्थः॥ तथा च गोत्वावच्छिन्नध्वंसस्यैव दैशिकतया महाप्रलये वर्त्तनादतिना
तिव्याप्तिरिति भावः॥ यदा स्पंद इति। गोत्वावच्छिन्नयाव[illegible]नाशानंतरं स्पंदसत्त्वाद दतो द्व्यणुकपर्यंतानुधाव
वनं। अत्र च स्पंदनाशानंतरमेव द्व्यणुकनाशादिति भावः॥ अस्य च व्यभिचारो न महाप्रलये तत्र स्पंदाभा
वात्॥ किंतु खंडप्रलये॥ तत्र द्व्यणुकत्वा[illegible]वच्छिन्नध्वंसाभावादतिव्याप्तिरिति भावः॥ ननु चरमपरमाणु
कर्मणां चरमोत्तरसंयोगनाशानामधिकरणो महाप्रलयाव्यवहितपूर्ववर्त्ती यः क्षणो [illegible] द्व्यणुकसाव
च्छिन्नध्वंसस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिसंभव इत्यतो यदादृष्टमिति॥ अत्र स्पंदस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः। न च खंडप्र
लये स्पंदसत्त्वे मानाभावः॥ ब्रह्मणो वर्षशतमित्यागमप्रसिद्धेरेव माना[illegible]सत्त्वात्। न हि क्रियां विना
तत्तत्क्षणामुहूर्त्तघटितस्य वर्षस्य संभव इति। नित्यसुखाभिव्यक्तिरिति मते यदादृष्टं तदान्यं ज्ञान।
मित्यत्र व्याप्तिरस्यैवेत्यतो दुःखवेति। अत्रापि महाप्रलयाव्यवहितप्राक्क्षणे महाप्रलयजनकादृष्ट
शालिनि दुःख[illegible]त्वावच्छिन्नध्वंसस्यान्नातिव्याप्तिः। स्वस्वसाक्षात्कारनाश्यस्य दुःखस्य महाप्रलयाय

स१

पृ शि ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्तितप्राक्क्षणेऽसंभवादत आह । यद्वा वस्यादृष्टमिति । अत्र च तत्पुरुषीयचरमज्ञानध्वंसस्य तज्ज्ञानकादृष्ट
ध्वंसस्य च युगपदेव संभवान्न तत्पुरुषीयादृष्टसत्त्वकाले तत्पुरुषीयादिज्ञानात्यावच्छिन्नध्वंससत्त्वसंभाव
ना । व्यभिचारस्फुरणे प्रलये सुषुप्त्यादौ चेति । द्व्यणुकत्वादेरिति । महाप्रलये केषांचिद्द्व्यणुकानां ध्वंस
स्य केषांचित्प्रागभावस्य सत्त्वेन द्व्यणुकत्वस्य तत्प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि
त्यर्थः । ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव द्व्यणुकध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकं द्व्य
णुकत्वं अवच्छेदकत्वं चेहान्यूनवृत्तित्वमेवेत्यत आह । नहीति । तयोः ध्वंसप्रागभावयोः ॥ मतेपीति । वस्तुतः ध्वं
सप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वादत्यन्ताभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति भावः ॥ संभव
ति ॥ अवच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वनियमस्य नैरभ्युपगमादिति भावः ॥ तदपि साधीति ॥ प्रतियोगिध्वंसादीत्यर्थः ॥
विरोध्यभावादिति । न च साध्यकाभाव एव बाधकः ॥ प्रलयेपि गौर्नास्तीति प्रतीतेरेव साधकत्वादिति ॥ अन्यथा
ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे अत्यन्ताभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशि
ष्टाभावातिरिक्तात्यन्ताभावस्य दैशिकसंबंधेन कालमात्रावृत्तित्वप्रसंगादिति ॥ तेन समवायादिसंबंधेन
गवादेरभावस्य दैशिकतया गगनादेर्वर्तमानस्य कालिकसंबंधेन गवादेरभावस्य च कालिकतयाऽसत्त्वसं
भवेपि न दोषः ॥ ननु प्रतियोगिमति काले प्रतियोगितावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेन प्रतियोगिनो वि
रोधिनः स्यात्स्वपक्षे तदभावसत्त्वमत आह । द्वयोरिति ॥ एकस्य प्रतियोगिमतः कालस्यादेशाभेदः ।
प्रतियोग्यनधिकरणत्वादेशः ॥ तथात्वे । अत्यन्ताभाववत्त्वे । अपरस्य । तद्ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नं ।
स्वस्य यद्रूपमधिकरणतावच्छेदकं तेनैवावच्छिन्नेन तु स्वरूपसंबंधेन केनापि । तथा चानवच्छिन्नवृत्ति

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कमिति भावः। प्रतियोग्यधिकरणकालवृत्तेरत्यंताभावस्य कथं प्रतियोगिवैयधिकरण्यमत आह। न
च भ्रूयस्येति। कालिकसंबंधेन प्रतियोगिशून्यत्वेत्यर्थः। तथा च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपं वै
यधिकरण्यमक्षतमेवेति भावः॥ संसर्गाभावविशेषः। सहातनसंसर्गाभावः। संसर्गारोपेति। तादा
त्म्यातिरिक्तसंबंधेनयः प्रतियोगिन आरोपः तज्जन्याया धी स्तद्विषयोऽभावस्तत्त्वमित्यर्थः। तत्र। त
त्र। संसर्गाभावत्वे। तत्रापि तदन्या वृत्तित्वस्यैव नि
यत्वे। नियमांतरस्य संसर्गत्वघटकनियमस्य। वक्ष्यते सादिग्रंथेन। नियमाघटितमिति। आरोपस्य हेतु
त्वेनादि भावः॥ आदरीत्यस्वरसंप्रकाशयति। वक्ष्यते सादिग्रंथेन। नियमाघटितमिति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगि
तायां मानाभावादन्योन्याभावत्वमिति। प्रयोजनविरहइति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगि
संबंधित्वाभ(?) विप्रयानेवह्निमान्धूमादि साद्यावन्योन्याभावमादाय ... भावात् प्रयोजनविरह एवं
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताविवक्षायां तादात्म्येन साध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः॥ वृत्तिनियामकसंबंधे
नप्रतियोग्यधिकरणं वाच्यं॥ विषयता च न वृत्तिनि... यामकेत्यतो नातिव्याप्तिः [स]
अत्र वै ५
भवात्यतो विशेषगुणवानिति॥ मूर्त्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वे कालोपाधावि दिगुपाधौ समवा
यादनात् तदधिकरणे एव दैशिकसंबंधस्वीकारः॥ तत्रेह मनसि विशेषगुणाः इत्यप्रत्ययादतोम
नो... दिनात् तदधिकरणे एव दैशिकसंबंधस्वीकारः॥ तत्रेह मनसि विशेषगुणा इत्यप्रत्ययादतो म
नोऽन्येति। अत्र व्यभिचाराधिकरणं दिक्कालावेव॥ अत्र च दिक्कृत दैशिकसंबंधेन काले च कालि
केन संबंधेन प्रतियोगिसत्त्वमिति न साध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति॥ अत्र च मनो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यत्र [illegible] द्रव्यत्वाधिकरणे घटाद्यवृत्तौ तत्तद्भिन्नत्वाभाव एव संबंधसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणः
प्रसिद्धः॥ दिक्कालेनेश्वरादनतिरिक्ते इति मते इदं सदनुमानमेवेत्यत आह॥ जातिमानिति। एकार्थेति। जा
तेः समानाधिकरणस्वात्मकस्वरूपसंबंधेन समवायस्य सत्त्वात् समवायेपि जातेरेकार्थसमवायः॥ जातिः
सतीत्यादिवत् समवायः सन्निति तु न्यत्वं सप्रतीतेरिति भावः। तादात्म्येन साध्यतायां संयोगादिना प्रतियो
गिव्यधिकरणस्य घटादेरभावस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्याऽन्योन्याभावमादायैव ल
क्षणगमनं तत्र च तादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्यत आह॥ संबंधीति। एतद
वस्य पक्षपतितिमिरतीति॥ एवं संबंधित्वस्य निवेशे॥ अन्योन्याभावोपीति। तथा च वह्नेः त्रिंशदुपाया
त्यत्र तादात्म्येन साध्यतायां नाव्याप्तिरिति भावः॥ ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभा
वोपि गुणादौ कपिसंयोगवद्वृत्तित्वाभावात्तदानित्यव्याप्तिरनस्तदिति विशेषस्येति॥ प्रतियोगिव्यधिकरण
वृत्तित्वाभाव ~~[illegible]~~ विशिष्टस्य स्यार्थः॥ हेत्वधिकरणे द्रव्ये च तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकर
ण्यविशिष्टाभावाधिकरणतानास्तीति भावः॥ तद्वृत्तिभिन्नत्वे प्रतियोगिमद्वृत्तिभिन्नत्वे [illegible] आव्यव
त्तीति संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगाभावस्य संयोग[illegible]वद्वृत्तित्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्। तद्वृत्तित्वाभा
वस्य हेत्वधिकरणगुणाद्यवच्छेदेन वर्त्तत एवेति भावः॥ अत्रास्वरसमाह॥ अन्यच्चेत्यादि नाप्रतीतेः॥ क
पिसंयोगाभावे गुणे न कपिसंयोगसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः॥ [illegible]। तद्वच्छेदकत्वाभावा
दित्युक्तत्वेन वक्ष्यतीमणिकारः॥ तच्च। प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं [illegible] च्चहेत्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री॰दि॰प॰
२१

धिकरणइति॥ तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभावस्य गुणे प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यावच्छेदकावच्छिन्नेऽपि सत्त्वेपि नाव्याप्तिः॥ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकावच्छि
न्नो योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावस्य
त्र लाघवात्तथैवाह॥ प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिषष्ठ्यन्तानि अनधि
करणेत्यत्रान्वितानि। तत्सामान्यस्य। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य। यत्किंचिदवच्छि
न्नस्य। यत्किंचिदवच्छिन्नसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकादि यावत्त्वे तु यावत्तदवच्छिन्नाप्रसिद्धेरेव नाशं
कितं॥ तच्चत्वं तरेति प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थः॥ द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य स्वसमवेतस्वसत्त्वेन संयो
गसामान्याभाववान् सत्त्वादिति॥ सिद्धेरेवेत्यतो द्रव्यत्वाभावान्निति॥ प्रथमे योजयति॥ साध्याभावव
लइति॥ तत्प्रतियोगीति॥ संयोगस्वरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगी यः संयोगविशेषाभावस्तद्वत्सा
दित्यर्थः॥ संयोगसामान्याभावस्यैव संयोगविशेषाभावस्यापि संयोगरूपाभावप्रतियोगित्वादि
त्तिभावः॥ द्वितीये योजयति॥ नित्यत्वादिति॥ नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वासत्त्वे भावाभावात्मको यः सा
ध्याभावप्रतियोगित्वस्याधिकरणत्वात् साध्याभाववतो द्रव्यस्येत्यन्वयः॥ स्वाभावेति॥ स्वं नित्यत्वे
विशिष्टद्रव्यत्वं तदभावाभावात्मकस्य नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरिक्तत्वादिति भावः॥ न
नुच्चात्र सर्वस्यैवाभावस्य स्वीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेन प्रतियोगिना समं सामाना
धिकरण्यादेकाधिकरणमात्रवृत्तिगुणादिरूपाभावस्यापि पूर्वलक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेन प्रतियो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गिनासामानाधिकरण्यात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति चेत्॥ अत्र केचित्॥ अ
तिव्याप्तिपदमसंभवपरमित्याहुः॥ वस्तुतो गगनाद्यभाव एव वक्ष्यमाणखंडशः प्रसिद्ध्या प्रतियोग्यसमा
नाधिकरणः नित्यत्वविशिष्टगगनाभावस्य योऽभावस्तदभावो नित्यत्वमेव॥ ननु गगनाभावस्तु स्यादिति प्र
सक्तत्वादिति॥ न चैवं नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याभावो नित्यत्वमेव स्यादिति वाच्यं॥ नित्यत्वस्य गु
णादौ द्रव्यत्वस्यानित्यद्रव्येऽतिप्रसक्तत्वात्॥ नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैव तदभावाभावात्मकत्वादिति॥
कपीति [illegible] प्राचां मते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावादिति शिष्य[illegible]नुसरणं॥ द्रव्यत्वाभाववान् द्रव्यादौ
त्य तु द्रव्यत्वाभावेरूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वहेतुमत्त्वस्य प्रतियोगिता
न द्रव्यस्य संभवतीति नातिव्याप्तिसंभव इति भावः॥ गुणसामान्याभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ
संभवात् घटत्वादिकमुपेक्ष्यात्म[illegible]त्वानुसरणं॥ न च समवायेन मेयसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेता
न६ भावस्य च प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वस्य घटादौ संभवात् घटत्वादिकं किमिति त्यक्तमिति वाच्यं॥ सम
वायेन मेयसामान्याभावाभावः सत्त्वेव द्रव्यमात्रसमवे[illegible]ताभावाभावो द्रव्यत्वमेव लाघवादिति कपि सं
योगात्मकस्य सा[illegible]भावस्य तयोरप्रतियो[illegible]गित्वमिति गुणसामान्याभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेद
कत्वमाविष्कर्तुं॥ तृतीयपक्षानुसारेण तत्परिहरति॥ यादृशेति॥ यादृश्या प्रतियोगितायाः अवच्छेदकावच्छिन्ना
नधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तादृश्याः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वस्य सत्त्वार्थः॥ कपि संयोगाभाववा
नात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेत्व

सि.सो ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धिकरणवृत्तिहेतुमत्त्वाद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकस्य स्यन्दपि संयोगाभावत्वेसत्त्वान्नाव्याप्तिः ॥ द्रव्यत्वा
भाववान्सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिहेतुमत्त्वस्य प्र
तियोगितावच्छेदकस्य स्य द्रव्यत्वाभावत्वेसत्त्वान्नातिव्याप्तिः ॥ वर्तमानत्वमिति ॥ अभावस्य वृत्तौ च संबंधो
न निवेशनीयः प्रयोजनाभावात् । व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु अभावस्य दैशिकसंबंध एव निवेशनीयः ॥ तेन ज्ञा
तिमान्सत्त्वादित्यादौ जात्यभावस्य कालिकवृत्त्या हेतुमति वृत्तावपि न क्षतिः ॥ दैशिकसंबंधः ॥ क्वचिद्दैशिक
विशेषणता क्वचिच्च समवायादिरपि तेन द्रव्यत्वाभाववान्सत्त्वादित्यादौ दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादे
रसत्त्वेऽपि [illegible] नातिव्याप्तिः ॥ वस्तुतस्तु ॥ द्रव्यत्वं नास्तीति वत् द्रव्यत्वाभावो नास्तीति संबंधांतरे
ण्याकारप्रतीतिबलाद्भावानामपि दैशिकविशेषणतास्वीकार्या ॥ अत एव द्रव्यत्वाभाववान् ज्ञातित्वादित्या
दौ समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावे साध्ये ज्ञातित्वाद्यधिकरणे समवायसंबंधेन वृत्ते
प्रसिद्ध्या दैशिकतया वृत्तिविवक्षणे द्रव्यत्वाभाववान्मेयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिरिति दूषणं नावकाशः कालि
सा ५ लसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकआकाशाभावाभाववान्ध्ये आत्मत्वादित्यादि हेतौ कालिकसंबंधेन आत्मत्वा[illegible]
धिकरणे वृत्तेरप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया तद्वृत्त्याकाशाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यता
वच्छेदकेऽसत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं देयमिति ॥ ग्राह्यसामानाधि
करण्ये साध्यस्य यादृशः संबंधः प्रविष्टस्तत्त्वयः ॥ तेन संबंधेन यो हेतुमान्निष्ठस्य फलमाह ॥ धूमसमवा
यीत्यादिना ॥ साध्यत्वेऽस्य फलमाह ॥ धूमसंयोगीत्यादिना ॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यस

स्प०१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बंधिहेतुसंबंधित्वस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नाया प्रतियोगिता यत्र संबंधरूपत्वे नोगौर
वाद्दह॥ यदेति॥ तादात्म्येन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः प्रति
योग्यसंबंधीत्वमिति। संबंधभेदेन। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन॥ एवं स्थिते। प्रतियोग्यसंबंधित्वघटित
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिर्वचने। सामानाधिकरण्यमित्यादौ सर्वत्राधिकरणत्वांशे। आदिना हेतुसा
मानाधिकरणेत्यस्य परिग्रहः॥ धर्मिणः॥ व्याप्यव्यापकधर्मतो वह्निमतः। एवमित्यादि धर्मिणो धूमव
न्निव्याप्यत्वे तः धर्मव्याप्यत्वं धर्मिणो वह्निमतः॥ धर्मव्यापकत्वं धूमव्यापकत्वं चेत्यर्थः॥ अत एवं तादात्म्येन हेतौ व्य
वस्थापनादेव। ननु जलादीनां पृथिवीत्वाभाव[illegible]व्यापकत्वेपि पृथिवीत्वाभावस्वरूपव्यापकाभा
वेन जलादीनामसत्त्वं तार्थवं एवं सिद्ध्येत्तान्योन्याभाव इति तदुपपादयति॥ यथा चेत्यादि क्रमेण फलमा
ह॥ नैवेत्यादिना॥ धूमावयवे समवायेन तादृशधूमवत्त्वग्रहेपि न संयोगेन वन्ह्यनुमितिः॥ पर्वते संयोगे
न धूमवत्त्वग्रहेपि न समवायेन वन्ह्यनुमितिरित्यर्थः॥ न चात्र बाध एव विरोधीति नदनवतारेपि तथा
त्वस्यानुभाविकत्वादिति॥ अन्वयिनि नियमव्यवस्थाप्यत्व दृष्टान्ते नैव व्यतिरेकिण्यपि नियमं व्यवस्थापय
ति॥ तथैवेति॥ एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति॥ कथमप्येति॥ कथमन्यथा इति नियम उपपद्यत इत्यन्व
यः॥ नियमं दर्शयति॥ समवायेनेत्यादिना संयोगेन न निवर्त्तत इत्यन्वयः॥ निवर्त्तते चेत्यत्र धूम इत्यनुषंगः॥
प्राचीनन्यायसंमतिं दर्शयति॥ इत्थमेवेति॥ तादात्म्येन व्याप्तिव्यवस्थापनेन चेत्यर्थः॥ तद्धात्रीं त्रिपाद्या इति॥
यात्रिंशिपासक्तक्षः इति क्रमेणेत्यर्थः॥ अन्यदप्युपष्टंभकमाह॥ अत एवेति॥ यत एव च तादात्म्ये नापि व्यापकत्वं

न्य५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत एवेत्यर्थः॥ अन्यदप्युपष्टंभकमाह॥ अत एवेति॥ यत एवेति॥ यत एव च तादृशत्वेनाव्यापकत्वं अत ए
वेत्यर्थः॥ गोत्वत्वोपस्थितिदशायां तु तत्र गोत्वस्यैव समवायेनानुमितिरित्यादि वक्तुं शक्यत इति तद्ग्रहदशाया
मित्युक्तं॥ अत्र च स्वरूपत उपस्थित एव गोत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व[illegible]ग्रहो विलक्षणविषयतायाः[illegible] ग
अनुमितिहेतुः॥ अन्यथा तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकगोत्वावच्छिन्नसंबंधिसास्नादिरित्येवंरीत्या ग्रह
स्य गोत्वत्वाग्रहदशायां असंभवादसंगत्यापत्तेः॥ [illegible]भावग्रहेऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारेणाधि
करणोपस्थितिः [illegible]कारणमिति स्वरूपत उपस्थिते गोत्वे केऽपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वा
भावग्रह इति वाच्यं॥ अभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येव तथा हेतुत्वस्याभ्युपगमादत्र तदभावस्यालौकि
कप्रत्यक्षांगीकारात्॥ वस्तुतस्तु॥ वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेदं॥ तादृशप्रतियोगितासामान्ये स्वविशि
ष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदकत्व घटत्व साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभया
भावः इत्यत्र तादृशत्वेन गोः साध्यत्वे गोसंबंधिनिष्ठाभावे[illegible] गोत्वत्वस्य निवेशात् गोत्वत्वानुपस्थि
तिदशायां तादृशज्ञानासंभव इत्यर्थः॥ तादृशत्वेन गोः सिध्यतीत्यन्वयः॥ एवं चेति॥ हेतुसंबंधी साध्याभि
धाने च इत्यर्थः॥ [illegible]नियामकेति॥ संयोगमात्रस्याधेयत्वाघनवच्छिन्नसंयोगस्यान एव व्यक्ति
यामसंबंधे इत्यर्थः॥ इह भूतले घटो नास्तीत्यादावाधेयत्वावच्छिन्नसंयोगस्यैव प्रतियोगितावच्छेदक
संबंधविधया विषयः॥ तथैवानुभवात्॥ यद्वाऽऽधेयत्वसमविषयीकृत्यस्य तु[illegible] संयोगमात्रं प्रतियो

कृ २ ५ गोत्वस्य स्वरूपेणैव प्रवेशः॥ समवायेन गोत्वस्य साध्यतायां स्वविशि
ष्टसंबंधिनिष्ठाभावेऽतो ५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गितावच्छेदकसंबंधविधया विषयीकृत्याभावः प्रत्ययः प्रामाणिकस्तदा गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमितितात्पर्यार्थः ॥ केचित्तु ॥ मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तेन गगनवान्पृथिवीत्वादित्यत्र अत्वादिनिष्ठेन वृत्तिनियामकसंयोगेन वर्त्तते योयः गदभावस्य पृथिव्यां प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशसंयोगावच्छिन्नाया प्रतियोगितातदनवच्छेदकसंबंधे त्वमादाय लक्षणसमन्वयः ॥ अन्यथा गगनसंयोगमात्रस्यैव तादृशस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वपक्षे नान्यस्य स्फुरगगनाभावस्यैव प्रतियोगितायां तादृशसंबंधावच्छिन्नत्वसत्वे प्रतियोगिव्यधिकरण्याभावांतरप्रतियोगितायां तादृशसंबंधावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्ध्या लक्षणासंगतिः स्यादिति वाच्यम् ॥ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधा~~त्वरूपे सिद्धे चे इति ॥ तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकवृत्तिनियामकसंयोगावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अप्रसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयाविवक्षानुसारेणाह ॥ साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥ इत्थंच वृत्तिनियामकसंयोगस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि न क्षतिः ॥ तेन संबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिनि घटाभाव एव तथाविधः प्रसिद्धः इति ॥ ननु सतिकाले ऽन्यस्य प्रलयकाले च नित्यस्य पृथिवीमात्रस्यैव गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्व~~मत आह ॥ तदभाववतोपीति ॥ तत्संबंधित्वात् गगनाभावे सति यामकसंयोगे दिना संबंधित्वात् ॥ तथाच गगनाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः ॥ तथैव सति नियामकसंयोगे नैव असंबंधित्वादित्वादित्यनेन साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकस्याऽभावः प्रदर्शितः ॥ नन्वेवं वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादेः सामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वनये चाह ॥ अव्यापकत्वादिति ॥ कथमव्यापकत्वं तेन संबंधेन गगनाभावस्य प्रतियोगिसंबंधिनोऽप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैय्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सि॰ द्वो

रा॰ दि॰ प॰
२४

धिकरण्याभावानादृशस्याभावांतरस्यापि प्रतियोगितयाव्यापकत्वमेव तस्य स्यादत आह ॥ व्यर्थेति ॥ अग्रे खं
डशः प्रसिद्ध्या काश्यभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वाच्यमित्यर्थः ॥ अव्याप्तिरिति ॥ क्रिया
याः सकरखंडकाल वारणाय चरमद्रव्यपदं ॥ खंडकालेति तत्तत्व्यक्त्यभावस्य प्रतियोगिवैय्य
धिकरण्यसंभवात्तद्विधसंव्यापकत्व मेव स्यादत सर्वाणि विशेषणानि । यद्य
पि चक्षुर्व्यातिरिक्तेति वक्तुमुचितं तावते च महाकाललाभ संभवात् इतरेषामाकाशादीनां का
लत्वाभावादेव वारणात् तथापि तांत्रिकपरिभाषामात्रित्य तथाभिधानं । तथा च महाकालोपव्या
न एतत्स्वरिमाणा दित्यादाव व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु महाकालान्यत्व विशिष्टघटाभावस्य महाकालेत्र
ति यामिव्यधिकरणोक्तिस्सत आह ॥ विशेषणताविशेषेणेति ॥ महाकालवृत्तिविशेषणताविशेषेणेत्यर्थः ॥
महाकालविशेषणतया इदानीं घट इति प्रतीति विषयखंडकालीयविशेषणताविलक्षणात् ॥ कथम
६५ न्य येदानीं सर्वमिति प्रतीत्यभावेपि कालः सर्वोनिसौ पपत्तिक प्रतीतिबलात्कालस्य सर्वाधिकरण
त्वमिति ॥ केचित्तु ॥ इदानीमिति धीविलक्षणा धीर्महाकालेनाभ्युपेयत इदानीमिस्यत्तु महाकालायधि
त्वाएतत्क्रिया एतत्क्रियावच्छिन्नो वा महाकालोऽधिकरणत्वेन विषय इति महाकालेपि सैव विशेषणता
महाकाले च महाकालान्यत्वं तत्संबंध घटानां तादृशविशेषणतया सत्वात् महाकालान्यत्व विशि
ष्टघटोपि महाकालवृत्तिरिदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घट इति धीसत्वात् । न चैवं गुणान्यत्वविशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षसत्तापि गुणवृत्तिः स्यादिति वाच्यं ॥ गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति धीविरहादित्याहुः ॥ व्याप्यवृत्ति
साध्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादानादाह ॥ अव्याप्यवृत्तीति । न च कालिकसंबंधेन सर्वस्यैवाव्या
प्यवृत्तित्वात् तत्संबंधेन व्याप्यवृत्त्यप्रसिद्धिरेवेति वाच्यं ॥ यतः कालिकसंबंधेन व्याप्यवृत्तित्वाकाशाभावादि
रेव ॥ कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन देशे दैशिकसंबंधावच्छिन्नघटाभाववत्त्ववि
शेषणतया प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनैव काले कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावसत्त्वात् ॥ न चाकाशका
लावच्छिन्नाभावस्य दैशिकतयाऽनधिकरणमस्ति केवलान्वयित्वात् । कालिकतया तदनधिकरणस्याप्रसि
देः सत्त्वेऽपि कालेतदवच्छेदेन तत्[illegible]दभावासंभवात् ॥ अत्र मनि इदानीमाकाश[illegible]भाववद्[illegible]प्रतीत्याभा
त्माघवच्छेदेन तत्काले आकाशाभावस्यापि विषयीकरणात् । न च कालिकतया आकाशाभावाभावस्य आत्मा
पि वृत्तेः कालिकतया काले सत्त्वात् धारणाप्रतियोगिवैयधिकरण्यमावश्यकमिति वाच्यं । व्याप्यवृत्तित्वसा
ध्यकहेतौ कालिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव निवेशेनाव्याप्यभावात् । अन्यथा सत्तावान् आत्मत्वादित्या
दावपि कालिकतया सत्ताभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यात्[illegible] प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेना
पत्तेरित्यतिसंक्षेपः । तत्र विवक्षाद्वयस्यैवासंभवं दर्शयति ॥ स्वावच्छेदकसंबंधेनेत्यादिना । स्वं प्रतियो
गिता । तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्य । कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य असंभवादित्यग्रिमेणान्वयः ॥ संबंधः ॥ प्र
तेना । संबंधेन । कालिकसंबंधेन । न चेति ॥ वाच्यमित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ताद्दशेति ॥ ताद्दशसंबंधः ॥ प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधः । साध्यतावच्छेदकसंबंधो या इदंच्यावृत्तीसनेनान्वितो । संबंधविवक्षायाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ ८.५०

पि०

फलमाह॥ सत्त्वादीति॥ इदं ज्ञानवत्संयोगवद्वा सत्त्वादित्यादावित्यर्थः। तत्र विशेष्यतायाः वृत्त्यनियामकत्वा
दाकाशादौ ज्ञानाभावस्य वृत्तिनियामकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेवेत्यतः संयोगसा
ध्यकानुसरणं। तत्रापि नित्यगुणे संयोगस्य केनापि संबंधेनासत्त्वात्तत्रापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं
स्यादत आह॥ आदीति॥ आदिना गुणान्यत्वविशिष्टसत्तापरिग्रहः॥ अत एवाह कर्मण्येवेति॥ इत्थं च
कर्ममात्रस्यैव कालिकतया संयोगवत्त्वात् तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यासंभवादति
व्याप्तिरिति भावः॥ सत्ताद्यधिकरणसामान्यसमवेतत्वाभावस्य संयोगेऽसंभवादाह॥ यत्किंचिदि
ति॥ प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणस्य फलमाह॥ मूल इति॥ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनोवृत्ति
प्रतियोगित्वेपि द्वित्वावच्छिन्नस्य मनोवृत्तित्वाभावात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तत्रेत्यर्थः॥ द्वित्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावस्य वृत्तित्वे प्रतियोगिता विशिष्टस्येव वृत्तित्वाभिप्राये उक्तालिव्याप्ति
रास इति स्पष्टार्थमाह गुणेति॥ अत्र विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेष्यपर्याप्तवृत्तिकेति
भावः॥ विशिष्टांतद्वयं मनोगुणयोर्यथाक्रममन्वेति॥ सामान्य इत्यस्य फलमाह॥ संयोगसामान्ये
त्विति॥ तथा च संयोगिद्रव्यत्वादित्यादौ संयोगव्यक्तिविशेषस्य यत्किंचिद्द्रव्यावृत्तित्वेपि प्रत्यास
तिकालावच्छिन्नसंयोगाभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति नाव्याप्तिरिति भावः॥ विशिष्टस्येति॥ तथा
च गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानेरित्यादौ गुणावृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां शुद्धसत्तानतिरिक्ततया
मभावात् न विशिष्टाभावो निरुक्तप्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्यसतिव्याप्तिरिति भावः॥ ननु यत्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

च्छिन्नत्वघिकरणवृत्तितानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वक्तव्यमत आह॥ समवायेनेति। अति
व्याप्तिं संभवघटयति जातिमदिति। मेय साधिकरणस्य घटस्याभावादेः प्रसिद्धाभावपि तत्प्रतियोगि
तानवच्छेदं जातित्वेनावच्छिद्यते जातिशून्येच समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातित्वावच्छिन्नाभावो न प्रतियोगि
व्यधिकरण इति भावः॥ ननु जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देयमतः संयो
गादीति॥ गुणकर्मान्यत्वेति॥ एकैकानुपादाने तत्रैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्धंस्यादतः उभया
न्यत्वमुपात्तं॥ अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धत्वादाह॥ हेतुमतीति॥ तादृशं च सामान्यादिकमिति
भावः॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधिहेतुसंबंधिनिष्ठाभावं तमादाय नाभावसाधारणं निर्व
क्तिसाध्यतावच्छेदकेत्यादिना। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधीत्यादि विवक्षायामन्यगगनादेर्ध
मत्वपक्षे निरूप्यदर्शनीयत्वान्नतत्र समाधिरुक्तः॥ क्वचित्तादृशसंबंधेवेत्यपि पाठः॥ तत्र प्रतियोगिताव
च्छेदकसंबंधसामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंध सामान्येचेत्यर्थः॥ वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीय
वह्निसंयोगस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व धूमाधिकरणपर्वतनिष्ठत्व पर्वतानुयोगिकत्वोभ
याभावचत्त्वाद व्याप्ते वैरूपणाय सामान्य इति। निरूक्तेति॥ यादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यर्थः॥
घटादिसंयोगनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वव्यक्तिविशेषायोगोलकीयवह्निसंयोगनिष्ठवह्निप्रतियोगिकत्वविशे
षोभयाभावस्य संयोगसामान्ये सत्वात्तथैवाव्याप्तिरतः सामान्योभयेति॥ अत्रत्य प्रतियोगित्वमनुयोगित्वंच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संबंधनिरूपितं प्रतियोग्यनुयोगिनिष्ठं अधिकरणत्वादिव्यावृत्तः स्वरूपसंबंधविशेषः। सच संबंधभेदेपि न
भिन्नः। तेन धूमसंयोगे कालिकसंबंधेनायोगोलकवृत्तित्वसत्वेपि नायोगोलकत्वानुयोगिकत्वं किंतु धूमसंयो
९३ गीयकालिकसंबंधेनायोगोलका[illegible]नुयोगि[illegible]त्वमिति नातिव्याप्तिः॥ एतेन हेत्वधिकरणानुयो
गिकत्वे सत्यनुयोगिकत्वसामान्यप्रवेशे धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः। धूमसंबंधस्य कालिकसंबंधे
नायोगोलकानुयोगिकत्ववत्त्वात्॥ संयोगीयविलक्षणानुयोगिकत्वप्रवेशेपि द्रव्यं वा न सत्वादित्यादौ सं
योगेन साध्यतायामतिव्याप्तिस्तत्र हेत्वधिकरणीभूतगुणानुयोगिकत्वस्य संयोगनिष्ठस्याप्रसिद्धेर्द्रव्या
भावस्य गुणे प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादिति दूषणमलग्नकं गुणानुयोगिकत्वस्य समवायादावेव प्रसि
द्धेरिति विवक्षितत्वादिति। अभावांतेन विवक्षितत्वादित्यर्थः॥ यत्किंचित्पदस्य प्रयोजनमाह॥ वन्ह्यधिकर
णायोगोलकेति॥ अन्यथा वन्ह्यधिकरणसामान्यानुयोगिकत्वधूमप्रतियोगिकत्वोभयस्य धूमसंयोगे
सत्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न स्यादिति भावः॥ निरुक्तपदस्य फलमाह॥ चैत्रान्यत्वेति। चैत्रान्य
त्वविशिष्टदंडवान् दंडादित्यादौ चैत्रान्यत्वविशिष्टदंडाभावप्रतियोगि एतद्दंडः तत्प्रतियोगिकत्वचैत्रा
नुयोगिकत्वोभयाभावस्य चैत्रवृत्तिदंडसंयोगेऽसत्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यं न स्यात्। निरुक्तपद
दाने तु चैत्रवृत्तिदंडसंयोगे चैत्रान्यत्वविशिष्टदंडप्रतियोगिकत्वाभावादुभयाभाव इति भवति चैत्रा
न्यत्वविशिष्टदंडाभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः॥ एकस्या एव दंडव्यक्तेः चैत्रान्यत्वविशि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यो भावे

ष्टत्वेन साध्यत्वं दंडत्वेन हेतुत्वं चेत्येतत्सूचयितुमेतदिति। अन्यथा चैत्रवृत्ति दंडव्यक्तेः चैत्रान्यत्वविशिष्ट
त्वेन चैत्रान्यत्वविशिष्टतद्दंडाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाभावात् निरुक्तपदं विहाय केवलप्रतियोगिकत्वा प्र
न्तावपि उभयाभावसत्त्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यसंभवान्निरुक्तपदानर्थक्यापातः। समवायेन साध्यता
यामपि निरुक्तपदव्यावृत्तिमाह। गुणेति॥ यद्यपि समवायस्यैक्यात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताप्रतियो
गिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयमपि समवायेऽस्त्येवेति निरुक्तपदेऽनेपि न प्रतीकारः। न च साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नसाध्यप्रतियोगिकसंबंध एव साध्यतावच्छेदकसंबंधो तत एव धूमसंयोगइत्यादिना तथैव वदन्तीति। त
था च समवाये गुणानुयोगिकत्वसत्त्वेपि च गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवायगुणानुयोगिकत्वाभावा
त् उभयाभाव इति वाच्यं। तथा सति निरुक्तपदवैयर्थ्यापातात्॥ तथापि समवायस्य नानात्वाभिप्रायकोयं
ग्रंथः॥ अत एवोत्तरविवक्षायां समवायस्यैकत्वेपीत्यादिनाऽस्यां विवक्षायामस्वरसं वक्ष्यति। केचित्तु। समवा
यस्य तत्तन्निरूपितस्यैव संबंधत्वं। न तु शुद्धस्य। अन्यथा रू[illegible]पिनिरूपीव्यवस्था न स्यात्। तथा च संबंधप
दस्वरसात्तद्धर्मरूपावच्छिन्नसमवायस्य संबंधत्वं तत्तद्रूपावच्छेदेनैवोभयाभावः सामान्यपदोपादानाद्ध
च्यः। तथा च सत्ताप्रतियोगिकसमवायस्यापि संबंधत्वा[illegible]त्तत्प्रतियोगिकत्वावच्छेदेन केवलसत्ताप्रतियो
गि[illegible]त्वगुणानुयोगित्वोभयसत्त्वात् विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यक्षतिरतो निरुक्तेति।
इत्थं च समवायस्यैकत्वेपीति ग्रंथस्तु शुद्धस्य कस्मिंश्चिदधिकरणे कस्यचित्संबंधत्वं न तु तत्तन्निरूपितस्येत्याश
येन योज्य इत्याहुः॥ स्वरूपसंबंधेनेति। गगनादेरवृत्तित्वप्रवादस्तु संयोगसमवायपर इति भावः। निरुक्तप्रति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६

भाग्यनधिकरणं। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरण
भिन्नं। प्रतियोगितासामान्ये। तादृशप्रतियोगितासामान्ये। धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटाभावप्रतियोगिता
यामुभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरतः सामान्येति॥ वह्निमान्धूमादित्यादौ समवायावच्छिन्नवह्न्यभा
वसंयोगावच्छिन्नमहानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितयोरेकैकाभावसत्त्वादुभयाभावपर्यंतानुधावनं।
तेन संबंधेनेति॥ न चैवं समवायेन गगनादेरपि व्यापकत्वं स्यात्समवायेन गगनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा
भावादिति वाच्यं॥ तथात्वेपि सामानाधिकरण्याभावेनैव व्याप्तिलक्षणे निवेशाभावात्॥ गगनादिव्यावृत्तं व्यापकत्व व
स्य निर्वचनीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यत्किंचिदधिकरणवृत्तितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदके
विशेषणीयं॥ तेन वह्न्याकाशोभयत्वादिनापि न व्यापकतेति॥ यद्धर्मावच्छिन्नत्वसंअभावप्रतियोगिता ३
निष्ठविलक्षणं निवेश्यं॥ अन्यथा विषयतया ज्ञानावच्छिन्नस्य समवायेन साध्यतायां ज्ञानावच्छिन्न
सुखवान्दुःखादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणघटाद्यभावप्रतियोगितायां ज्ञानावच्छिन्नत्वसमवाय
संबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् अव्याप्त्यापत्तेः। तदपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं॥
तेन वह्निमान् वह्न्यवयवत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां विषयितया वह्नित्वविशिष्टस्य ज्ञानादेर्यो
भावस्तत्प्रतियोगितायां विषयितया वह्नित्वावच्छिन्नत्वसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वोभयासत्त्वेपि नाव्या
प्तिरिति विषयितया मेयत्वविशिष्टस्य ज्ञानादेरभावप्रतियोगितायां विषयितया मेयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रसि ह
द्धावपि स्वरूपसंबंधेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदके न तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह॥ मेयत्वादरपीति॥

स्वस्या १

CC-0, In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गगनादेरवृत्तित्वपक्षेपि पूर्वकल्पो न सुस्थ इति दर्शयति। अत एवेति॥ अस्यंत्र संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वविरहेपि द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरित्यन्वयः॥ विरहेपीति। तथाच पूर्वकल्पेपि तत्रातिव्याप्ति
संभावना नेत्यर्थः॥ नन्वेवं वन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः॥ संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व
विरहादिति वाच्यं निरुक्तप्रतियोगिकत्वेस्यनेन प्रतियोगित्वावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टधीनियामकत्वविशे
षस्य संसर्गनिष्ठस्य विवक्षितत्वात्॥ उभयत्वावच्छिन्नविशिष्टधीनियामकत्वं च एका[illegible]करणकोभयत्वावसंयो
गद्वये एकमेव॥ अन्यथा पर्वतो वन्हिधूमोभयवान् इति प्रतीत्यनापत्तेः॥ एवमेव चैत्रानुयोगिकदंडप्रतियोगि[illegible]
गौ संयोगेपि चैत्रान्यत्वविशिष्टदंडप्रतियोगिकसामान्याभावादुभयाभावः संगच्छते॥ इत्थं च संयोगस्येत्यस्य अयोगोल[illegible]
कानुयोगिकसंयोगस्येत्यर्थः॥ महानसवृत्तिसंयोगद्वये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वा[illegible]दिति ध्येयं॥
विरहेपि च इत्यत्र चकारः प्रामादिक इति बहवः॥ वन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वविरहेपि च नातिव्याप्तिरव्याप्ति[illegible]वा इत्येव पाठ[illegible] इत्यन्ये। [illegible]। साध्यसाधनभेदेन लक्ष
णभेदाद्वन्हिधूमोभयवान्धूमादित्यादौ उभयत्वावच्छिन्नसाध्यके व्याप्तिलक्षणनिरुक्तपक्षप्रहाणे संभव इत्यतः
तत्र निरुक्तपदं न देयं॥ तथाच वन्हिधूमोभयवान्[illegible] स्पष्टैव नेति सादौ अतिव्याप्ति[illegible]रित्याह। वन्हि
धूमोभयवानित्यादिना॥ विरहेपि चेति॥ तथाचासंभवसंपादकतया निरुक्तपक्षप्रहाणे पद इत्येतत्स्वरूपं च त्रायेति।
यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयं॥ ननु प्रतियोगित्वं स्वरूपसंबंधविशेषः। तत्र च नियमघटितसंबंधत्वप्रवेशा
एतस्मात्त्रय इत्यत आह॥ प्रतियोगित्वादिस्येवेति॥ आदिना अनुयोगिकत्वनिरूपितवृत्तित्वानां परिग्रहः॥ न
संबंधत्वेनेति। किंतु प्रतियोगित्वत्वादिना संबंधविधया[illegible]निष्ठ इति भावः। ननु सामानाधिकरण्यसंबंधिसंबंधित्वं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्र च संबंधित्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यतः सामानाधिकरण्येपीति॥ ननु यत्र संबंधसामान्येनैव व्याप्तिः तत्र संबंधि
त्वं निविष्टमतो दर्शितं चेति। प्रकारताविशेष्यतान्यविशिष्टधीविषयत्वादिरूपमित्यर्थः॥ अभावत्वं द्रव्यादिषट्का
न्योन्याभावत्वं तथा चाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह॥ अभावत्वं चेति॥ इदमिह नास्तीति प्रतीति
नियामकाभावाभावसाधारणाभावत्वप्रवेशे गौरवात्तेन साध्यतायां घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्या
प्तिस्तादृशप्रतीतिनियामकाभावप्रतियोगितामात्रतादात्म्यावच्छिन्नत्व त्याभावे नोभयाभावसत्वादत इदमिदं
न भवतीत्युक्तं। भावाभावसाधारणा इति भावस्वरूपाभावमात्रप्रवेशे भावसाध्यकव्यभिचारिणि अतिव्याप्तिर
तोभावपदोपादाने यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायामनुभ
याभावविवक्षयैव सामंजस्ये तदुपादानं न कर्तव्यमित्याह॥ तदपीति॥ ननु घटाभावप्रतियोगित्वं घटस्वरू
पं घटत्वस्वरूपं वा आद्ये घटोऽभावप्रतियोगीत्यस्य घटो घटाभाववानित्यर्थः स्यात् तथा चाननुभवः द्विती
ये घटोऽभाववान् घट इत्याकारः स्यात् तत्रापि स एव दोषः एवमधिकरणासमवेतिनसंयोगादिरूपं चेदस्यापि कुंडा
धारत्वप्रसंगादत आह विषयतेति। नैयायिकैकदेशिनाप्यतिरिक्तविषयतास्वीकारात् न स्याद्दृष्टान्तता अत
एवातिरिक्तविषयतावादिमते इति तत्र तत्र दर्शयति तत्त्वादीति विषयतात्वादीत्यर्थः॥ आदिना प्रकारताविशे
ष्यतात्वपरिग्रहः तत्सेति। प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः। प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वं किमि
ति तन्निरूपयति नन्वित्यादिना इह हेतुलक्षणे संभवति समनियते संभवति। ननु प्रमेयधूमत्वस्य धूमत्वघ
टितत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या नात्र धूमत्वभेदसंभव इत्यत आह॥ कंबुग्रीवेति। कंबुग्रीवादिकं संस्थान
वजातिभेदः परंपरासंबंधेन तदस्यैव कंबुग्रीवादिमत्त्वं अत एव गौरवमपीति भावः॥ ननु पार्थिवत्वादि॥

इति सिद्धान्तलक्षणं समाप्तं ।४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केचित्तु ॥ साधनसमानाधिकरणव्याप्यवृत्तिसाध्याभावकूटे साध्यसामाना
धिकरणपमपि विशेषणं ॥ व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावघ
टितकूटे साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरिति ॥ स्याहुः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
॥ श्री ॥ चतुर्दशलक्षणीसमाप्तेयं ॥ श्री ॥ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ॥ प्र
णतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥ श्रीरघुवीरचरणारविंदाभ्यां नमः ॥ श्रीकृष्ण
परमात्मने नमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-7080
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=28.08.20 11:39
,TRANSFERRED=2020/08/28 at 15:45:01
,PAGES=202
,TYPE=STD
,NAME=S0003560
,Book Name=M-1529-SHIROMANI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection